

JURGITA MAČIULYTĖ

EUROPOS KAIMO GEOGRAFIJA

Mokomoji knyga

**Vilnius
2008**

VILNIAUS UNIVERSITETAS
GAMTOS MOKSLŲ FAKULTETAS
GEOGRAFIJOS IR KRAŠTOTVARKOS KATEDRA

Jurgita Mačiulytė

EUROPOS KAIMO GEOGRAFIJA

MOKOMOJI KNYGA

Vilnius
2008

Aprobuota

Vilniaus universiteto Gamtos mokslų fakulteto tarybos 2008 m. balandžio 23 d. posėdyje,
protokolas Nr. 8.

Recenzavo:

dr. Pranas Aleknavičius, Lietuvos žemės ūkio universiteto Žemėtvarkos katedros docentas

dr. Jonas Milius, Vilniaus universiteto Gamtos mokslų fakulteto Geografijos ir kraštovarkos
katedros docentas

© Jurgita Mačiulytė, 2008

© Vilniaus universitetas, 2008

ISBN 978-9955-33-248-0

TURINYS

PRATARMĖ	5
VAKARŲ EUROPOS KAIMO VISUOMENĖ IR AGRARINĖS TERITORIJOS	6
Kaimo visuomenės įvairovė XIX a.pab. - XX a.pradžioje	6
Vakarų Europos žemės ūkio vystymasis XX a. II pusėje	9
Agrarinių struktūrų ir sistemų transformacija	17
Vakarų Europos agrariniai regionai	19
Sociodemografinės tendencijos Vakarų Europos kaime	31
AGRARINIAI PERTVARKYMAI VIDURIO EUROPOJE	36
Istorinis palikimas	36
Dekolektyvizacijos procesas Vidurio Europoje	37
Agrarinių struktūrų įvairovė pokolektyvinėje erdvėje	40
LIETUVOS KAIMO VISUOMENĖS IR TERITORIJOS RAIDA XX AMŽIUJE	45
Daniškasis žemės ūkio modelis tarpukaryje	45
Kolektyvinis žemės ūkis	47
Dekolektyvizacijos procesas Lietuvoje	54
Naujų ūkininkavimo formų kūrimasis žemės ūkyje	58
Žemės ūkio teritorinės sistemos kaita	62
Kaimo gyventojų teritorinė sistema	67
Agrarinių transformacijų socialinės išdavos	69
ŠALTINIAI	71
LENTELĖS	72
PAVEIKSLAI	73

PRATARMĖ

Po II Pasaulinio karo Europos kaimo visuomenė ir teritorijos patiria didelius pasikeitimus. Vakarų Europos agrarinėje visuomenėje vyksta taip vadinamoji „tylioji revoliucija“, kurios metu modernizuojami ūkiai, mažėja žemdirbių skaičius. Žemdirbiai tampa mažuma kaimiškose teritorijose. Kaime kuriasi nauji gyventojai, vystoma ne žemės ūkio veikla. Vidurio Europos ir Baltijos šalių kaimo visuomenė pergyvena kolektyvizaciją, o atsidarius „geležinei uždangai“ – dekoloktyvizaciją, kuri keičia kaimo socialinę ir ekonominę sanklodą. Mokomojoje knygoje Vakarų Europos (ES-15) ir Vidurio Europos (ES naujosios šalys) kaimo raida yra nagrinėjama atskirai dėl skirtingo žemės ūkio ir kaimo visuomenės vystymosi ir jų lėmusių veiksnių. Lietuvos žemės ūkio ir kaimo visuomenės vystymasis turi specifinių bruožų dėl šalies geopolitinės padėties tarp Vidurio Europos, kuriai ji yra artima savo kultūra ir žemės ūkio plėtra tarpukario laikotarpyje, ir slaviškos Rytų Europos, dėl carinės Rusijos, o vėliau Sovietų Sąjungos okupacijos. Jei dekoloktyvizacijos procesas turi daug panašumų lyginant su Vidurio Europos pokolektyvinėmis šalimis, Lietuvos kaimo transformacija vyko sudėtingiau dėl tarybinių metų istorinio palikimo. Todėl Lietuvos kaimo raidai darbe yra skirtas atskiras skyrius.

Vakarų Europos regionas analizuojamas atsižvelgiant į faktorius, lėmusius žemės ūkio ir kaimo visuomenės transformacijas XX a. II pusėje. Taip pat nagrinėjami susiformavę agrariniai regionai ir naujos sociodemografinės tendencijos kaimiškose teritorijose. Dekoloktyvizacijos procesas ir naujų ūkininkavimo formų kūrimasis buvo pagrindiniai procesai, vykę paskutiniame dešimtmetyje pokolektyvinėje Vidurio Europos ir Lietuvos kaimiškoje erdvėje. Todėl minėtiems reiškiniams knygoje skiriamas pagrindinis dėmesys. Visa eilė istorinių veiksnių tiesiogiai veikia Vakarų Europos ir ypač dekoloktyvizacijos procesą Vidurio Europoje ir Lietuvoje. Nesuvokdami kaimo visuomenės praeities, mes nepaaiškinsime ir dabarties. Siekdami suvokti dabartinius procesus, vykstančius kaimo visuomenėje, mes juos nagrinėjame istoriniame kontekste. Kartografinė medžiaga suteiks skaitytojui galimybę žemės ūkį ir kaimo visuomenę vertinti teritoriškai.

Žinios apie Europos kaimą ir jo raidą gali būti naudingos visuomeninių mokslų (geografijos, sociologijos, ekonomikos) studentams ir specialistams, dirbantiems su kaimo visuomene ir teritorijų planavimu.

Autorė nuoširdžiai dėkoja kartografiui Mindaugui Baltrušaičiui už vertingus patarimus ir kartografinės medžiagos paruošimą.

VAKARŲ EUROPOS KAIMO VISUOMENĖ IR AGRARINĖS TERITORIJOS

Kaimo visuomenės įvairovė XIX a. pab. – XX a. pradžioje

Žemės ūkio svarbą šalies ekonomikoje ir dabartinę agrarinę struktūrą lemia kaimo visuomenės vystymasis istorijos bėgyje. Istorinis palikimas priklauso nuo kiekvienos šalies ekonominio ir socialinio vystymosi praeityje. XVIII – XIX a. kuriantis pramonei, įvyko dvi žemės ūkio revoliucijos. Pirmosios revoliucijos, kuri gali būti laikoma socialine, metu valstiečiai gauna laisvę ir jiems panaikinamos iki tol buvusios prievolės. Antroji revoliucija, kuri prasideda XIX a. buvo sietina su technikos pažanga: kuriasi mašinų ir chemijos pramonė gaminanti priemones žemės ūkiui, atsiranda naujos transporto priemonės leidžiančios greičiau ir didesniais atstumais pervežti žemės ūkio produktus. Taip pat vyksta regioninė žemės ūkio gamybos specializacija, kurią lemia gamtinės sąlygos ir kaimo visuomenės socialinė sankloda. XIX a. ir XX a. pr. Vakarų Europoje išskiriami stambių ūkių ir daniškasis žemės ūkio modeliai. Sąvoka „žemės ūkio modelis“ apibūdina žemės ūkio gamybos organizavimą ūkyje (ūkyje naudojama darbo jėga, technika ir kitos gamybos priemonės, ūkio ekonominė techninė orientacija) ir ekonominę aplinką, kurioje funkcionuoja ūkis.

Stambių ūkių Europa

XVIII-XIX a. Didžiojoje Britanijoje, Šiaurės Prancūzijoje, Prūsijoje, Italijos Po lygumoje formavosi kapitalistinio tipo stambūs ūkiai. Stambūs žemvaldžiai žemę nuomodavo valstiečiams, kurie buvo suinteresuoti gaminti kuo daugiau produkcijos dėl jiems taikomos apmokėjimo sistemos. XIX amžiuje dalis valstiečių sugebėjo ir patys sukurti nemažus ūkius, įsigyti savo žemės. Stambūs ūkiai buvo tvarkomi pažangiai ir pasiekdavo gerų ekonominių rezultatų. Priešingai, Pietų Europos stambiuose ūkiuose žemdirbystė buvo ekstensyvi.

Didžiosios Britanijos kaimo visuomenė

XVIII a. pab. ir XIX a. pr. Didžiojoje Britanijoje sparčiai vystėsi pramonė ir žemės ūkio reikšmė nacionalinėje ekonomikoje sumažėjo. 1900 metais tik 9% visų gyventojų dirba žemės ūkyje. Žemės ūkio produkcija sudarė tik 10% šalies nacionalinio produkto. Sparčiai kuriantis miestams, daugelis gyventojų pasitraukia iš kaimo. Kaimo gyventojai tampa mažuma šalyje. Kaime kuriasi stambūs ūkiai. Ir šiuo metu D. Britanijos ūkiai yra didžiausi Europoje.

Didžiojoje Britanijoje didžiąją dalį žemių valdė anglų aristokratija. 1873 metų žemės surašymas parodė, kad didžioji dalis žemės priklauso stambiems savininkams. 2 500 savininkų valdė 42% žemių Anglijoje ir Velse (mažiausias ūkis 800 hektarų) ir 3 500 savininkų - du trečdalius žemių Škotijoje (mažiausias ūkis 4000 hektarų). Galima paminėti ir ekstremalius atvejus, pavyzdžiui grafas Sutherland turėjo 488 000 ha, grafas Derby - 26 000 ha žemės. Stambūs ūkiai formavosi nuo Viduramžių, kada vyko žemėvaldų stambinimas perkant, mainant arba ir užgrobiant žemes. Toks žemių koncentracijos procesas vyko nuo XVI iki XIX amžiaus.

Gyvenimas kaime buvo labai vertinamas anglų aukštuomenės. Ūkis buvo laikomas pirmiausia iš „meilės“, nei iš ekonominio intereso: aristokratai nori patys vartoti ir pasiūlyti savo svečiams ūkyje pagamintos šviežios mėsos ir pieno, šerti arklius savo šienu, maitinti šunis prieš medžioklę, kuriai jie skirdavo didžiąją dalį laisvalaikio. Dalis stambių žemvaldžių žemės buvo nuomojama valstiečiams, kurie turėjo dideles teises naudojant žemę. Nuomininkams įstatymai numatė išlaidų, susiejusių su žemės pagerinimu, padengimą, o nuo 1906 metų nuomininkai turėjo visišką laisvę tvarkant nuomojamą žemę. Žemės nuomininkai nebuvo neturtingi valstiečiai, o ūkininkai, turintys pakankamai pajamų įsigyti reikiamas gamybos priemones ir gyvulius. Valstiečiai nuomininkai, kurie turėję didelę materialinę gerovę, bandė imituoti aristokratiją. Jie gyveno pasiturinčiuose namuose, kaip ir aristokratai medžiojo, vaikus leido į geras mokyklas.

Samdomi darbininkai sudarė didžiąją dalį kaimo visuomenės. Dalis samdomų darbininkų gyveno prie aristokratijos pilių ir už darbą aristokratų ūkiuose jiems buvo mokama žemės ūkio produktais pagal metų sutartį. Kiti žemės ūkio darbininkai buvo samdomi tik sezoniniams darbams. Jie sudarė skurdžiausią kaimo visuomenės sluoksnį.

Iki XIX a. pab. anglų žemės ūkis gyveno „aukso amžių“. Dideles žemvaldžių pajamas lėmė šalies grūdų rinkos apsauga. Tačiau vėliau anglų auginami grūdai neatlaikė konkurencijos su įvežtiniais grūdais. Labai sumažėjo grūdinių kultūrų plotai ir gyvulininkystė tapo pagrindine žemės ūkio šaka, kuriai buvo palankus drėgnas klimatas. Stambūs žemvaldžiai ir valstiečiai nuomininkai buvo suinteresuoti pažangiai tvarkyti ūkius. Nors Didžioji Britanija įsiveždavo dalį maisto produktų, didžioji dalis mėsos ir pieno produktų buvo pagaminama šalyje.

Prūsų žemės ūkis

Prūsijoje XIX a. – XX a. pr. dominavo stambūs ūkiai, kurie priklausė aristokratijai, *junkeriams*. Ūkiai didesni nei 100 ha sudarė 42% žemės ūkio paskirties žemės. Ūkius tvarkė valdytojas, kuris turėjo dideles teises. Prūsų žemės ūkio tvarkymo tradicijos susiformavo dar XVII a. - XVIII a., kai darbus ūkiuose atlikdavo baudžiauninkai, dirbę ūkiuose dvi arba tris dienas per savaitę. Už darbą baudžiauninkai gaudavo naudotis nedidelį žemės sklypą. F.Engelsas tokį valstiečio priklausymą nuo žemės pavadino „antrąja baudžiava“, kad parodyti skirtumą tarp viduramžių baudžiamos. Darbas žemės savininkams buvo panaikintas 1850 metais, tačiau valstiečių dirbami žemės plotai sumažėjo, nes dalį žemės stambūs žemvaldžiai atsiėmė savo ūkių plotui padidinti. Dalis valstiečių išvyko iš šalies, o likusieji, dirbdami savo mažus ūkius, samdydavosi pas stambius žemvaldžius. Už darbą samdomiems valstiečiams buvo apmokami natūra arba jiems buvo suteikiamas daržas ir būstas.

Prūsų stambūs ūkiai buvo gerai tvarkomi ir pasiekė gerų ekonominių rezultatų. Stambūs žemvaldžiai rinkosi labiausiai pelną nešančią produkciją, nors ir reikalaujančią daug rankų darbo: mažiau derlinguose dirvožemiuose auginamos avižos ir bulvės, geresniuose dirvožemiuose-grūdinės kultūros ir cukriniai runkeliai. Ūkiai naudojo pažangiausią to meto techniką ir dažnai turėjo žemės ūkio produkcijos perdirbimo cechus (cukraus fabrikus, spirito gamyklėles, malūnus).

Austrijos-Vengrijos imperijoje aristokratų šeimos taip pat valdė didelius ūkius. Ūkiuose dirbo samdomi darbininkai, kuriuos prižiūrėjo ūkvedžiai. Ūkiai, didesni nei 570 hektarų, sudarė trečdalį visų ūkių. Stambiuose ūkiuose buvo auginamos grūdinės kultūros; šalis parduodavo didelį kiekį grūdų pasaulinėje rinkoje. Tačiau austrų dideli ūkiai buvo ekonomiškai ir techniškai silpnesni nei vokiečių ūkiai.

Latifundinių ūkių Europa

Viduržemio pajūrio Europoje taip pat vyravo stambūs ūkiai, tačiau jie skyrėsi nuo Didžiosios Britanijos bei Prūsijos ūkių. Pietų Europos dideliuose ūkiuose buvo vystomas ekstensyvus žemės ūkis. Stambūs ūkiai formavosi nuo romėnų laikų ir buvo vadinami *latifundium*. Ispanų, italų ir portugalų kalboje sąvoka išliko iki mūsų dienų. Latifundium – tai tūkstančius hektarų užimantis ūkis, kuriame vystomas ekstensyvus žemės ūkis ir pasiekiami kuklūs ekonominiai rodikliai. Latifundiniai ūkiai paplitę į pietus nuo ribos Roma-Lisabona bei Lotynų Amerikoje. Priešingai, mikrofundium – labai mažas, vos vieno hektaro ūkis, kurio žemė yra nuomojama arba priklauso valstiečiui.

Pietų Europoje buvo du tipai ūkių: mikrofundiniai ir latifundiniai. Iberijos ir Apeninų pusiasaliuose agrarinis dualizmas, kai vienu metu egzistuoja smulkūs ir labai stambūs ūkiai, buvo nuo Viduramžių laikų. Smulkių ūkių skaičius išaugo pravedus agrarines reformas, kurių metu stambių žemvaldžių žemė buvo išdalinta bežemiams ir mažžemiams (Graikijoje 1924 metais,

Italijoje – 1950 metais, Portugalijoje – 1977 metais). Iki šių dienų Pietų Europoje yra didelis skaičius mažų ūkių.

Viduržemio pajūrio stambūs ūkiai, skirtingai nuo Prūsijos ir Didžiosios Britanijos, pasižymėjo labai žemais ekonominiais rezultatais. Stambūs žemvaldžiai nerodė noro ir neturėjo kompetencijos pažangiai tvarkyti ūkius. Didžiąją dalį laiko jie gyvendavo sostinėse arba užsienyje. Ūkių tvarkymą jie patikėdavo nuomininkams, kurie daugiau žiūrėjo savo asmeninės naudos nei bendro ūkio tvarkymo, arba ūkvedžiams, kurie samdydavo žemės ūkio darbininkus. Žemės ūkyje buvo naudojami primityvūs žemės dirbimo įrankiai, nenaudojamos trąšos, todėl buvo gaunami labai maži derliai. Dalis žemių buvo paliekama dirvonuoti. Tokia socialinė ir ekonominė padėtis Pietų Europos kaime lėmė didelę jaunimo emigraciją į Italijos šiaurę, Prancūziją ir Šiaurės Ameriką.

Europos valstietiškos kaimo visuomenės

XVIII a. - XIX a. be stambių ūkių, naudojančių samdomą darbą, Vakarų Europoje egzistuoja ir kitokia kaimo visuomenė, kurią mokslininkai vadina kaimo demokratijos visuomene. Ji pirmiausia susiformavo Danijoje, todėl tokia kaimo visuomenės organizavimo sistema yra vadinama daniškuoju žemės ūkio modeliu, kurio pagrindą sudaro smulkūs ir vidutiniai šeimyniniai ūkiai.

XVIII a. pab. Danijos vyriausybė siekia pereiti nuo stambios feodalinės žemėvaldos prie vidutinio ir smulkaus ūkio, kuriame dirba šeima, o žemė yra šeimos nuosavybė. Valstybė numatė visą eilę priemonių, kad įvykdyti žemės nuosavybės transformaciją: panaikintos žemės nuomininkų prievolės feodalams, suteikiama daugiau teisių žemės nuomininkams, įkuriamas valstybinis bankas, teikiantis kreditus žemės pirkimui. Todėl jau 1820 metais maždaug pusė valstiečių buvo žemės savininkai. Danijos vyriausybė taip pat siekė modernizuoti žemės ūkį. Pažangiam ūkio tvarkymui yra reikalingos žinios, todėl Danijos vyriausybė rūpinasi ūkininkų švietimu. Nuo 1814 metų įvedamas privalomas pradinis mokslas, steigiamos žemės ūkio mokyklos. Valstybė taip pat skatina žemės ūkio kooperatyvų, kurių nariai ir turto savininkai yra patys ūkininkai, kūrimąsi. Žemės ūkio kooperatyvų sistema užtikrina geros kokybės ir reguliarių žemės ūkio produktų tiekimą ne tik savo, bet ir užsienio rinkoms.

XIX a. pab. Danija keičia kaimo apgyvendinimo sistemą, išskirstydama valstiečius iš kaimų į vienkiemius. Dispersinė apgyvendinimo sistema buvo palanki gyvulininkystės vystymui. Gyvulininkystei buvo palankios gamtinės sąlygos ir socialinė kaimo struktūra.

Danijos žemės ūkio produktyvumas greitai didėja dėka agrarinės reformos. Vidaus rinka tampa per maža parduoti visą pagamintą produkciją, todėl šalis pradeda eksportuoti žemės ūkio produktus. Didžioji Britanija buvo ir yra pagrindinė Danijos maisto produktų rinka. Maisto pramonė tampa pagrindine šalies ekonomikos šaka. Daniškasis žemės ūkio modelis paplito ir kitose Vakarų Europos valstybėse (Olandijoje, Belgijoje, Prancūzijoje, o taip pat ir tarpukario Lietuvoje).

XX a. pr. laisvų valstiečių demokratinė kaimo visuomenė buvo Skandinavijos šalyse, Šveicarijoje, Liuksemburge, vakarinėse Vokietijos provincijose, šiaurės Italijoje, Airijoje. Pavyzdžiui, Norvegijoje aristokratijai silpnėjant, valstiečiai supirkinėjo jų žemes ir turtą, o taip pat ir karališkos šeimos žemes. Švedijoje valstiečiai įgijo žemę nuosavybėn dar XVIII a. išskyrus tik centrinę šalies dalį, kur išliko stambūs dvarininkų ūkiai.

Laisvų valstiečių visuomenėje buvo socialinės klasės, kurias lėmė ūkio dydis, ūkio apsirūpinimas technika ir produkcijos realizavimo galimybės. Kaime neišnyko žemės nuoma iš savininkų, ne visa žemė priklausė valstiečiams, buvo ir samdomų darbininkų, kurie dirbdavo pas ūkininkus. Tačiau socialiniai kaimo visuomenės skirtumai nebuvo tokie žymūs, kaip „stambių ūkių“ Europoje.

1 pav. Europos kaimo visuomenės 1900 metais

Vakarų Europos žemės ūkio vystymasis XX a. II pusėje

Po II Pasaulinio karo Europos-6 (Beneliukso šalys, Prancūzija, Italija, Vokietija) nacionaliniai žemės ūkiai buvo labai nevienodai išvystyti. Prancūzija užėmė žemės ūkio produktų gamintojo lyderio poziciją, ypač grūdų, pieno, mėsos ir vyno gamyboje. Tačiau trąšų sunaudojimo ir mechanizavimo lygis dar buvo žemas. Daugelis ūkių nebuvo specializuoti ir plačiai vyravo polikultūriniai ūkiai.

1950 metais Italija, kaip ir Prancūzija, dar buvo žemdirbių tauta (40% gyventojų dirbo žemės ūkyje). Kaimo gyventojų tankumas buvo didelis ir tai lėmė didelį smulkių ūkių skaičių (75% ūkių buvo mažesni nei 5 hektarai). Šalia smulkių ūkių buvo stambūs latifundiniai ūkiai, naudojantys samdomą darbo jėgą ir vykdančius ekstensyvią gamybą.

Vakarų Vokietijoje, nežiūrint pramonės išsivystymo lygio, daugelis gyventojų dirbo žemės ūkyje. Vokietijos žemės ūkyje buvo naudojama mažai trąšų, tačiau ūkių apsirūpinimas traktoriais buvo du kartus didesnis nei kaimyninėje Prancūzijoje. Dalis Vakarų Vokietijos ūkių turėjo režinę žemės naudojimo sistemą. Vokietijos rinkoje buvo žemės ūkio produktų deficitas ir šalis dalį produkcijos įsiveždavo iš Didžiosios Britanijos, Danijos, Belgijos, Olandijos, tai yra iš šalių, kurios dar XIX amžiuje pradėjo žemės ūkio modernizavimą.

Beneliukso šalių žemės ūkis buvo pateikiamas kaip pavyzdinis modelis Vakarų Europoje. Olandijos, Belgijos žemės ūkiai buvo pažengę toliausiai modernizavimo kelyje bei pasižymėjo geriausiais gamybos rezultatais ir išvystyta žemės ūkio kooperatyvų sistema.

1 lentelė. Derliai Vakarų Europos šalyse 1950 metais

	Grūdai (kg/ha)	Cukriniai runkeliai (kg/ha)	Bulvės (kg/ha)	Pienas (kg/iš karvės per metus)
Olandija	3 800	42 700	25 800	3 883
Vakarų Vokietija	2 760	34 500	21 200	2 900
Danija	3 800	33 700	18 600	3 500
Prancūzija	2 180	28 000	14 300	2 100
Didžioji Britanija	3 010	27 700	19 700	2 880

Šaltinis: A. Gamblin, Le Benelux, CDU, 1960

Spartus pramonės augimas turėjo įtakos žemės ūkio vystymuisi. Didelės tarptautinės kompanijos (Massey-Ferguson, International Harvester, Class) gamino žemės ūkio techniką ūkininkams palankiomis kainomis. Trašų ir chemijos produktų pramonėje vyko gamybos koncentracija, kuri lėmė žemas produktų kainas. Gyvulių maitinimui skirtų preparatų pramonė yra taip pat valdoma kelių stambių firmų (Univeler, Cargill), kurios užtikrina stabilias kainas ir gerą servisą savo klientams ūkininkams.

Maisto pramonė taip pat prisidėjo prie Vakarų Europos žemės ūkio vystymosi. Nuo 7 dešimtmečio maisto pramonėje pradamos taikyti naujos technologijos bei mokslo pasiekimai, gaminami nauji maisto produktai, turintys ilgesnius saugojimo ir vartojimo terminus. Nuo 8 dešimtmečio pradami steigti supermarketai, kurie, esant konkurencijai tarp pramonės įmonių, stengėsi įtakoti kainas, reikalaudami ūkininkų mažinti gamybos savikainą. Todėl maisto pramonės įmonės siekė, kad ūkininkų produkcijos savikaina mažėtų, o kiekis didėtų. Nors pramonės vystymasis turėjo didelės įtakos žemės ūkiui, Bendroji žemės ūkio politika (BŽŪP) buvo pagrindinis faktorius nulėmęs Vakarų Europos žemės ūkio spartų vystymąsi po II Pasaulinio karo.

Bendroji žemės ūkio politika

1962 metais patvirtinama Bendroji žemės ūkio politika (BŽŪP) tarp Europos šešių valstybių - Ekonominės Bendrijos steigėjų. BŽŪP pagrindiniai tikslai:

- garantuoti apsirūpinimą maisto produktais;
- didinti žemės ūkio gamybos efektyvumą, taikant pažangiausias technologijas;
- stabilizuoti rinką;
- užtikrinti kaimo visuomenei atitinkamą pragyvenimo lygį, t.y. dirbančių žemės ūkyje žmonių pajamas priartinti prie miesto gyventojų pajamų.

Šių BŽŪP tikslų įgyvendinimui, buvo patvirtinti keturi priemonių mechanizmai, kurie remiasi šiais principais:

1) **vieningos rinkos sukūrimas**, kurioje laisvai vyktų mainai žemės ūkio produkcija tarp atskirų valstybių – Europos ekonominės bendrijos (EEB) narių. Muitinės, muitai ir nacionalinės subsidijos egzistavusios tarp valstybių yra panaikinamos. Administraciniai, sanitariniai ir veterinariniai reikalavimai suvienodinami visoms EEB narėms.

2) **pirmenybės teikimas Europos Ekonominės Bendrijos rinkai**. EEB narės, pirmenybę teikia bendrijos rinkai ir drauge apsaugo nuo įvežamos žemomis kainomis žemės ūkio produkcijos iš kitų šalių bei nuo jų rinkų svyravimų. Šios priemonės tikslas - apsirūpinti savo produkcija ir kuo mažiau įsivežti jos iš kitų šalių, ne EEB narių. Priemonei įgyvendinti taikoma „užtvankos“ sistema: įvežamos prekės apmokestinamos, o išvežamoms taikomos subsidijos. Ši sistema nukreipta kovai su stambiais pasauliniais eksportuotojais JAV, Kanada ir Australija.

Ši priemonė netaikoma žemės ūkio produktams, kurių trūksta EEB rinkoje (pavyzdžiui, soja, manijokai).

3) **bendrijos narių finansinis solidarumas žemės ūkio srityje**, įgyvendinamas per bendrą finansinę instituciją - Europos žemės ūkio orientavimo ir garantijų fondas (EŽŪOGF). Institucijos biudžetas formuojamas iš mokesčių už importą bei eksportą ir nedidelę biudžeto dalį sudaro pridėtinės vertės mokesčio pajamos.

4) **bendras rinkos reguliavimas**. Priemonė vykdoma per minimalių garantinių kainų užtikrinimą žemės ūkio produktams. Kainos EEB rinkoje yra izoliuotos nuo pasaulinės rinkos kainų. EEB, o vėliau ES veda protekcionistinę politiką, kurios dėka nacionalinis ūkis yra apsaugotas nuo pasaulinės rinkos.

Viena iš priemonių, leidžianti įgyvendinti BŽŪP, yra kainų reguliavimas Europos Ekonominėje Bendrijoje, o vėliau ir Europos Sąjungoje. Daugeliui žemės ūkio produktų yra taikoma kainų palaikymo sistema. Egzistuoja du kainų palaikymo mechanizmai: „intervencinis“, kuris garantuoja minimalias kainas Europos žemdirbiams ir „atskaitomasis / restitucinis“ mechanizmas, kuris apsaugo EEB vidaus rinką. BŽŪP įgyvendinama per žemės ūkio produktų kainas. Yra trijų tipų kainos :

a) *planinė kaina* - maksimali kaina, už kurią gali būti parduodama žemės ūkio produkcija vidaus rinkoje. Pagal planinę kainą yra išskaičiuojamos kitos kainos: *slenkstinė kaina* ir *intervencinė kaina*. Planinė kaina nustatoma pagal labiausiai deficitinę zoną grūdams: Duisburgo rinką.

b) *slenkstinė kaina* - kaina už kurią gali būti įvežami žemės ūkio produktai į EEB. Ji yra pakankamai aukštesnė už vidaus rinkos kainą ir siekia apsaugoti Europos gamintojus nuo pigių įvežtinių produktų. Slenkstinė kaina skaičiuojama taip, kad pridėjus transporto ir draudimo išlaidas ji pasiekia planinę kainą.

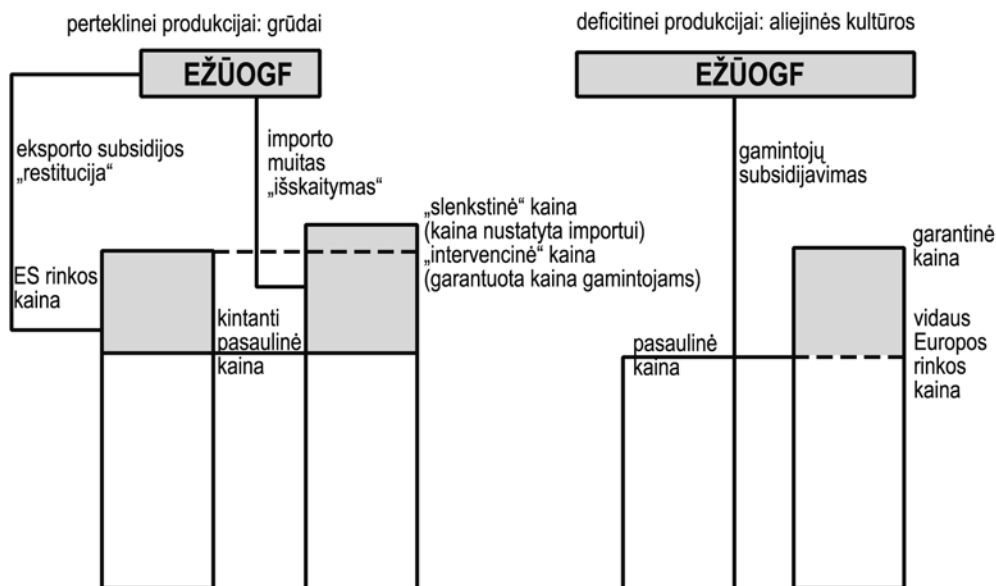
Jei įvežimo kaina yra žemesnė už EEB vidaus rinkos kainą, žemės ūkio produktai apmokestinami maito mokesčiais ir jų kaina pakyla. Jei pvz. Kanados kviečių kaina yra žemesnė už slenkstinę kainą, produkcija yra apmokestinama importo mokesčiais. Maito mokestis yra lygus kainų skirtumui tarp slenkstinės kviečių kainos Europoje ir kviečių kainos Kanadoje. Slenkstinė kaina yra minimali kaina, pagal kurią produkcija gali būti importuojama į Europą.

c) *Intervencinė kaina* - minimali kaina, už kurią gali būti superkama žemės ūkio produkcija, jei yra jos perteklius. Tai kaina, už kurią ūkininkas gali parduoti savo produkciją, esant nepalankiausiai situacijai rinkoje. Kai rinkos kaina nukrinta žemiau intervencinės kainos, ūkininkai bet kada gali parduoti savo produkciją specialiai sukurtoms tarnyboms už intervencinę kainą. Perteklinė produkcija laikoma specialiose saugyklose ir po to gali būti parduota vidaus rinkoje arba eksportuojama.

EEB, o vėliau ir ES taiko kompensacinę finansavimo sistemą. Pavyzdžiui, jei pasaulinės kviečių kainos yra žemesnės už europines, EŽŪOGF padengia skirtumą („restitucinis“ mechanizmas) Europos eksportuotojams, kad skatinti eksportą be nuostolių gamintojui. Europos eksportuotojai gauna subsidijas eksportui. Kompensacija yra lygi skirtumui tarp Europos kainų ir pasaulinių kainų. Jei importuojamos produkcijos į ES kainos yra žemesnės už slenkstines kainas, importuojama produkcija yra apmokestinama, o gautos pajamos skiriamos eksporto iš ES subsidijavimui.

Kainų fiksacijos mechanizmas yra labai lankstus. Jei pasaulinės kainos pasidaro aukštesnės už ES, yra panaudojamas kitas stabilizacijos mechanizmas. Europos gamintojai yra apdedami eksporto mokesčiais, o tai skatina produkciją likti Europoje, ir subsidijuojama importuojama produkcija, kurios trūksta Europos rinkoje. Kainų fiksavimo tikslas yra užtikrinti gerą vartotojų aprūpinimą maisto produktais.

Kainų palaikymo sistema Europos Sąjungoje

Visų žemės ūkio produktų kainos nėra palaikomos vienodu būdu. Yra išskiriami skirtingi kainų tipai. Didžiausias protekcionizmas yra grūdams, pieno produktams, alyvų aliejui, jautienai. Šie produktai turi palaikomas kainas, o perteklius yra superkamas; jų rinka apsaugota nuo importuojamų produktų. Minėti produktai sudaro 70% bendros žemės ūkio produkcijos.

Antrą grupę sudaro vištiena, kiaušiniai, kiauliena, vynas, vaisiai, daržovės ir gėlės (25% bendros žemės ūkio produkcijos). Šie produktai nuo išorės rinkų apsaugomi muitų sistema. Perprodukcijos atveju vaisiai ir daržovės gali būti superkami ir sandėliuojami, o kiaulienai taikomos palaikomos kainos.

Trečią grupę sudarantys produktai (linai, rapsas, medvilnė, tabakas, saulėgrąžų išspaudos) nėra apsaugoti nuo išorinių rinkų. Jų gamintojai gauna tiesioginę finansinę paramą. EEB, o vėliau ir ES, 90% žemės ūkio produktų rinkos buvo reguliuojama.

Kviečių kainų reguliavimo mechanizmas

1988-1989 metais dėl sausros Amerikoje kviečių kainos pakilo 50% ir Čikagos rinkoje siekė 184 ECU už toną. Tuo pačiu metu EEB kviečių rinkos kaina liko aukštesnė - 210 ECU, planinė 241 ECU, intervencinė 174 ECU už toną.

Išskaitant transporto išlaidas ir draudimą, importo kaina pasiekė 190 ECU, o slenkstinė 236 ECU. Muito mokesčiai įvežtiems grūdams būtų buvę 46 ECU (t. y. 236 ECU-190 ECU), o kaina prie sienos pasiektų slenkstinę. Pridėjus transporto išlaidas Europoje slenkstinė kaina pasiekia planinę kainą EEB (241 ECU). Kadangi vidaus kaina yra 210 ECU už toną, Europos gamintojai turi 30 ECU privalumą, lyginant su įvežtine produkcija.

Bendrosios žemės ūkio politikos išdavos

Nuo maisto produktų trūkumo į perteklių

Po II Pasaulinio karo, Vakarų Europoje buvo žemės ūkio produktų trūkumas. Vienas iš Bendros žemės ūkio politikos tikslų buvo užtikrinti apsirūpinimą savais maisto produktais. Šis tikslas buvo pasiektas greitai. Nuo 1970 metais žemės ūkio produktų gamyba peraugo Vakarų Europos vidaus poreikius: nuo deficito pereinama į perprodukciją. Žemės ūkio produktų perteklius buvo eksportuojamas į kitas šalis, taikant „restitucijos“ mechanizmą.

Šiuo metu Vakarų Europoje yra grūdų, cukraus, pieno produktų, o ypač mėsos ir stalo vyno perteklius. Europos maisto produktų rinkoje jaučiamas kukurūzų, aliejinių kultūrų, ryžių, avienuos ir kai kurių vaisių, ypač citrusinių, trūkumas.

Pasaulinė rinka yra perpildyta daugeliu žemės ūkio produktų. Vyksta komercinis karas tarp žemės ūkio produktų eksportuotojų: Europos Sąjungos ir JAV. Europos Sąjunga turi problemų dėl žemės ūkio produktų eksporto, nes jos produktų savikaina yra aukštesnė nei kitų eksportuotojų. Eksporto subsidijavimas, arba kitaip vadinama „restitucija“, kainuoja labai brangiai ES. Kyla nesutarimų tarp Europos Sąjungos šalių narių, tai yra tarp šalių žemės ūkio produktų eksportuotojų ir ne eksportuotojų. Pavyzdžiui, Prancūzija, kaip stambiausias žemės ūkio produktų eksportuotojas, yra suinteresuota ir toliau išlikti pagrindiniu eksportuotoju, o Vokietija yra linkusi atsisakyti eksporto ir gaminti tik vidaus rinkai.

Žemės ūkio gamybos intensyvumo didėjimas

Žemės ūkio gamybos intensyvinimas buvo vienas iš BŽŪP tikslų, kuris buvo greitai įgyvendintas. Palaikomos kainos, kurios dažnai buvo aukštesnės už pasaulines rinkos kainas, skatino Vakarų Europos ūkininkus investuoti į ūkius bei didinti produktų gamybą. Žemės ūkio produkcijos gamybos našumas bei pagamintų produktų kiekis sparčiai augo.

Nuo 1960 metų pieno primilžis iš karvės moderniaame ūkyje padvigubėjo ir šiuo metu siekia 6000 kg per metus. Grūdų derlius nuo 7 dešimtmečio išaugo trigubai nuo 20 iki 60 ir daugiau centnerių iš hektaro. Produktyviausiuose augalininkystės regionuose (pavyzdžiui, Paryžiaus baseinas) grūdų derliai siekia 100 centnerių iš hektaro. Esant dabartiniam technikos lygiui, stambiuose ūkiuose vienas žmogus gali apdirbti nuo 130 iki 150 hektarų grūdinių kultūrų. Didžiausią progresą grūdinių kultūrų auginime pasiekė Prancūzija. Ji pagamina 35 milijonus tonų grūdų. Grūdinės kultūros buvo pradėtos auginėti daugelyje ūkių beveik visoje šalies teritorijoje, tačiau pagrindinis grūdų aruodas liko Paryžiaus Baseinas.

Didelė pažanga buvo pasiekta ir aliejinių augalų auginime. Vakarų Europos rinkoje, kurioje trūko aliejinių produktų, buvo taikyta ūkininkų rėmimo sistema, papildomai mokant rapsų, saulėgrąžų ir sojos auginimo. Dėka tokios ūkininkus skatinančios sistemos, Prancūzija ir Ispanija tapo saulėgrąžų auginimo lyderėmis (62% bendros saulėgrąžų produkcijos), o Vokietija ir Prancūzija rapsų auginimo lyderėmis (46% bendros rapsų produkcijos) Europos Sąjungoje. Italija išaugina daugiausia sojos grūdų (84% bendros sojos produkcijos).

Sparčiai augo gyvulininkystėje produkcijos gamyba. Ypač aukštų rezultatų pasiekė Šiaurės Europos šalys. 1985 metais įvedus pieno kvotą raguočių banda sumažėjo, tačiau sparčiai didėjo kiaulių ir naminių paukščių, auginamų „pramoniniu“ būdu (gyvulius laikant uždaroje patalpose ir maitinant kombinuotais pašarais) skaičius. Šiuo metu kiauliena sudaro 59% bendros mėsos produkcijos, o paukštiena 20%. Greitą gyvulininkystės vystymąsi šiauriniuose pajūrio regionuose įtakoją leidimas į EEB įvežti sojos išspaudas, kurios įeina į kombinuotų pašarų sudėtį. Šių produktų įvežimas sparčiausiai vyko per Roterdamo uostą. Palanki geografinė padėtis stambiųjų uostų atžvilgiu skatino kiaulininkystės vystymąsi Olandijoje, Belgijoje, Bretanėje (Prancūzijos šiaurės vakarų regionas).

2 lentelė. Žemės ūkio produkcijos gamybos vystymasis 1955-1990 metais
(indeksas 100 atitinka žemės ūkio gamybą 1955 metus)

	Kviečiai	Miežiai	Kukurūzai	Pienas	Jautiena	Kiauliena	Aviena
Vokietija	333	344			103	115	95
Belgija	185	250		133	143	507	
Danija	410	222		108	167	240	300
Ispanija	117	547	600		166		150
Prancūzija	323	384	990	344	116	170	100
Graikija	146		1 050		60	183	131
Arija	150	520		257	143	242	184
Italija	85		181		88		117
Olandija	285	100		193	158	604	301
Portugalija	100	114	150		144		94
D. Britanija	538	269		178	111	132	121
Liuksemburgas	90	368		161	166	75	256
Austrija	280	500	1 500	132	108	132	
Suomija	350	653		117	68	288	
Švedija	314	525		87	68	193	235

Šaltinis: Images économiques du monde et Eurostat, 1990.

Produktų gamybos orientavimas į rinką

Nuo 7 dešimtmečio polikultūrinį ūkį keičia specializuotas ūkis, kuriame galima geriau išnaudoti kiekvieno regiono gamtines sąlygas ir rinkos poreikius. Kukurūzai pradami auginti į šiaurę nuo Luaros ir pakeičia miežius ir avižas dėka naujų rūšių išvedimo. Padidėjus trąšų naudojimui, rugiai, kurie yra nereiklūs dirvožemio derlingumui, nebeauginami skurdžiuose dirvožemiuose. Cukriniai runkeliai dėl cukraus pertekliaus rinkoje keičiami bulvėmis ir rapsu, nes jaučiamas šių produktų poreikis rinkoje.

Nuo 1975 metų sparčiai didėja aliejinių augalų auginimas Vakarų Europoje dėl JAV paskelbto sojos embargo.

Gyvulininkystės srityje, pašariniai kukurūzai keičia kaupiamas pašarines kultūras ir kultūrinės ganyklas, kurių priežiūra reikalauja didelių darbo sąnaudų. Pramoninė gyvulininkystė (vištininkystė ir kiaulininkystė) vystoma tankiai apgyvendintose kaimo teritorijose. Toks gyvulių auginimo būdas padeda pasiekti didesnę produktyvumą ir išspręsti žemės trūkumo problemą.

Bendrosios žemės ūkio politikos kritika ir neigiamos išdavos

Bendroji žemės ūkio politika, kuri garantuoja produkcijos pertekliaus supirkimą, suteikė ūkininkams neribotas galimybes modernizuoti ūkius. Žemės ūkio produkcijos gamybos našumas pasiekia labai aukštą lygį. Tačiau šis žemės ūkio progresas sukėlė dvi neigiamas išdavas:

- žemės ūkio produkcijos nebegali absorbuoti nei vidaus, nei pasaulinė rinka;
- spartus gamybos intensyvinimas sukėlė ekologines problemas, kurios atsirado dėl per didelio gyvulininkystės koncentravimo, pertręšimo nitratais ir fitosanitariniais produktais, irigacinių sistemų neracionalaus naudojimo.

Žemės ūkio produkcijos gamyba augo taip sparčiai, kad greitai atsirado kai kurių produktų perteklius. 1974 metais Europoje atsiranda pieno perteklius, o 1978 metais - grūdų. EEB nustatė priemones, kurios reguliuoja minėtų produktų gamybą: 1984 metais įvedama pieno kvota, kuri lėmė pieno gamybos sumažėjimą nuo 0,2% iki 0,4% per metus.

Iki 1991 metų vykdyta BŽŪP buvo kainų politika. EŽŪOGF išlaidos pasiskirstė tarp dviejų sektorių: išlaidos skirtos modernizuoti ūkius („orientavimo“ sektorius) ir išlaidos skirtos kainų palaikymui („garantijų“ sektorius) t. y. žemės ūkio produkcijos pertekliaus supirkimui,

intervencinėms kainoms bei eksporto subsidijavimui. Šis kainų palaikymo sektorius apėmė 90% išlaidų.

BŽŪP buvo kritikuojama dėl didelių išlaidų ir atitikimo tarp pasiūlos ir paklausos iškraipymo: kuo didesnis produkcijos kiekis yra pateikiamas rinkoje, tuo jis reikalauja didesnio finansinio palaikymo. Prancūzijai, kaip pirmajai žemės ūkio produktų gamintojai, atitekdavo didžioji finansinės paramos dalis. Didelė paramos dalis teko Italijai, Vokietijai ir Olandijai.

Valstybių viduje didžioji dalis paramos atitekdavo daug gaminantiems regionams. Stambieji grūdinių kultūrų regionai (Londono, Paryžiaus, Šiaurės Vokietijos) bei Šiaurės Europos pieninės galvijininkystės regionas gavo didžiausią dalį pajamų, skirtų kainų palaikymui.

Regionų viduje didžiausia finansinė parama atitekdavo stambiams ir techniškai stipriems ūkiams: 75% Fondo finansinės paramos atiteko 25% EEB ūkių. BŽŪP buvo labai svarbi priemonė vystyti ir modernizuoti Europos žemės ūkį. Tačiau tai labai selektyvi priemonė tiek teritoriškai, tiek socialiai, todėl atskiri ūkiai ir regionai turėjo daugiau naudos. Per tuos dešimtmečius stipriausiai išsivystė regionai, kurie dar prieš taikant BŽŪP buvo geriau išsivystę.

Nuo 8 dešimtmečio mažinamos žemės ūkio produktų supirkimo kainos, siekiant sumažinti EŽŪOGF išlaidas ir priartinti Europos kainas prie pasaulinių. Nuo 1975 metų iki 1990 metų žemės ūkio produktų kainos nukrito 30%. Kainų mažėjimas palietė visus produktus, išskyrus, vaisius, daržoves ir vyną. Jos nukrito 40% grūdams ir 30% gyvulininkystės produkcijai. Nežiūrint kainų kritimo, europinės žemės ūkio produktų kainos 20% išliko aukštesnės už amerikietiškas.

Žemės ūkio produktų kainų mažėjimas sukėlė ir ūkininkų pajamų mažėjimą. Didžiausias pajamų mažėjimas buvo 1973-1989 metais ir palietė daugelį šalių, išskyrus Olandiją, Belgiją ir Liuksemburgą, kur ūkininkų pajamos nors lėtai, bet kilo. Produktyvumo didėjimas žemės ūkyje nebuvo pakankamas, kad kompensuoti kainų kritimą, o tuo pačiu ir pajamų mažėjimą.

Ūkininkų pajamų didėjimas, vienas iš BŽŪP tikslų, nebuvo pilnai įgyvendintas. Nežiūrint didelio EŽŪOGF biudžeto (1990 metais jis sudarė 30 milijardų ekių), Europos žemdirbių pajamos buvo žemesnės lyginant su kitomis socioprofesinėmis grupėmis. Nors BŽŪP siekė priartinti kaimo gyvenimo lygį prie miesto, skirtumai išliko akivaizdūs.

Naujoji žemės ūkio politika

9 dešimtmečio pabaigoje iškilo būtinybė reformuoti Bendrą žemės ūkio politiką. Reforma buvo reikalinga dėl vidinių problemų. Iki šiol taikytos priemonės buvo neefektyvios, mažinant perprodukciją ir išlaidas politikos vykdymui. 1991 metais sviesto sanakaupa buvo 500 000 tonų, grūdų 15 milijonų tonų, o BŽŪP politikos vykdymo išlaidos viršijo numatyta biudžetą. Kita priežastis buvo derybos su PPO, kuri siekė liberalizuoti pasaulinę žemės ūkio produktų prekybą.

Naujosios žemės ūkio politikos principai buvo apibrėžti 1991 metų liepos mėnesį Briuselyje ir įsigaliojo nuo 1992 metų. Naujoji žemės ūkio politika siekė:

- sureguliuoti žemės ūkio produktų gamybą, kad išvengtų neatitikimo tarp pasiūlos ir paklausos ;
- pasiekti didesnę atitikimą tarp europinių ir pasaulinių žemės ūkio produktų kainų;
- išvengti tiesioginės priklausomybės tarp pagamintos produkcijos kiekio ir finansinės pagalbos, ir todėl remti ne tik stambius, bet ir smulkius ūkius bei suteikti pagalbą Pietų Europos valstybėms.

Reforma numatė kainų mažinimą kai kuriems žemės ūkio produktams, žemių „užšaldymą“ (dirbamos žemės palikimas pūdytuoti) ir tiesioginę finansinę pagalbą ūkininkams (rėmimas ne per pagamintą produkciją, o tiesiog ūkiui).

Reforma numatė iki 1995 metų sumažinti grūdų ir aliejinių produktų kainas 29 %, o taip pat įpareigojo ūkininkus, gaminančius daugiau kaip 90 tonų grūdų per metus (tai atitinka 15 hektarų grūdinių kultūrų) palikti pūdytuoti 15 % žemės. Už tai numatoma tiesioginė finansinė parama, kurios dydis priklauso nuo dirbamos ir paliktos dirvonuoti žemės ploto. Tai yra kiekvienas hektaras paliktas dirvonuoti gauna premiją: 1993 m. premija už ha pūdytu buvo lygi 45 ECU už

toną, padauginti iš vidutinio regiono grūdų derliaus iš hektaro. Pavyzdžiui, Prancūzijoje premija už hektarą paliktos dirvonuoti žemės svyravo nuo 1300 FF iki 2650 FF.

Geografinis pūdymų paplitimas priklauso nuo ariamos žemės paplitimo ES. Didžiausi plotai ariamos žemės yra Prancūzijoje, Vokietijoje ir Ispanijoje, todėl ir pūdymų didžiausi plotai yra tose šalyse. Vien Prancūzijoje yra 33%, Vokietijoje – 20%, Ispanijoje – 17%, Didžiojoje Britanijoje – 14%, Italijoje - 5%, Danijoje - 5%, Portugalijoje, Airijoje, Graikijoje, Belgijoje ir Olandijoje mažiau nei 1% nuo visų Europos pūdymų ploto. Labiausiai „žemių užšaldymo politikos“ yra paliestos didelės valstybės grūdų gamintojos.

Ariamos žemės palikimas pūdymuoti dar netapo Europos žemdirbių kultūros dalimi. Lengviausiai šią priemonę priėmė Vokietijos ūkininkai. Europos žemdirbiai skaudžiai pergyveno šį Briuselio nurodymą. Kelis dešimtmečius skatinti gaminti kuo daugiau, dabar jie priversti palikti dalį žemės pūdymuoti (ūkininkai šį reiškinį įvertina sakydami „žemė yra bedarbė“). Priešingai, JAV ūkininkai turi kitą požiūrį dėl „žemių užšaldymo“. Pūdymas jiems reiškia agrotechninę priemonę, būtiną žemių pagerinimui ir priemonę, kuri yra reikalinga grūdų rinkai reguliuoti.

Administracinė valdžia stengiasi griežtai kontroliuoti paliktas pūdymuoti žemes. Pūdymai negali būti šienaujami ir ganomi.

Pieno produktų ir jautienos rinkos reguliuojamos taikant kvotas ir mažinant supirkimo kainas. Pieno produktų kvota įvesta 1984 metais. Be kvotų sistemos buvo pradėta taikyti premijų sistema, siekiant palaikyti pieno gamintojus ir išvengti visiško pienininkystės išnykimo. Jautienos rinkoje reforma numatė jautienos kainų mažėjimą 15% iki 1995 metų. Kainų mažėjimas yra kompensuojamas tiesioginėmis išmokomis augintojams. Tačiau tiesioginės išmokos gali būti skiriamos tik tiems žemdirbiams, kurie neviršija maksimalaus leistino gyvulių skaičiaus hektarui pašarinių kultūrų. 1993 metais leistinas stambių galvijų skaičius buvo 3,5 galvijo, o 1996 metais sumažėjo iki 2. Šia priemone buvo siekiama pereiti nuo intensyvios prie ekstensyvios gyvulininkystės.

Premijų padidinimas yra kita priemonė, kuria siekiama ekstensyvinti gyvulininkystę. Ūkininkai gauna premiją, jei vienam hektarui pašarinių kultūrų tenka mažiau kaip 1,4 vieneto raguočių. Šia priemone yra siekiama skatinti ekstensyvią galvininkystę, kuri užima daug erdvės ir tuo būdu tvarko teritoriją. Ekstensyvios gyvulininkystės skatinimo priemonėmis siekiama sumažinti intensyvios gyvulininkystės vystymąsi, kuriai, sumažėjus grūdų kainoms, susidarė palankios sąlygos plėtrai.

Be žemės ūkio produktų gamybą įtakančių priemonių buvo pradėta taikyti priemonių sistema, kuri tiesiogiai skirta žemdirbiams ir kaimo visuomenei. Tai išankstinių pensijų, agrarinių teritorijų aplinkos apsaugos (vandens apsauga, ekologinis žemės ūkis) ir dirbamų žemių apsodinimo mišku programos.

Miškų apsodinimas yra skatinamas įvairiomis priemonėmis. Viena iš jų, tai kasmetinė kompensacija žemdirbiams, atsisakiusiems žemės ūkio veiklos. Pagalba suteikiama padengti miško sodinimo ir priežiūrai penkiais pirmaisiais metais.

Aplinkos apsaugą skatina rinkos reguliavimo priemonės, numatytos Naujoje žemės ūkio politikoje. Ekstensyvios gyvulininkystės skatinimas, kuris pasižymi maža gruntinių vandens tarša, augalininkystės plotų mažinimas, paliekant pūdymuoti dalį žemių yra priemonės, kurios netiesiogiai prisideda prie aplinkos apsaugos agrarinėse teritorijose.

Reformuojant BŽŪP buvo atsižvelgta į tai, kad 2000 metais daugelis žemdirbių turės išeiti į pensiją. Nuo 1992 metų ES yra taikoma priešlaikinė pensijų sistema, kad suteikti galimybę jauniems ūkininkams padidinti ūkius. Ūkininkams mokamos premijos už kiekvieną atlaisvintą dirbamos žemės hektarą. Išankstinių pensijų sistema skiriama ūkininkams vyresniems nei 55 metų.

2003 metais Liuksemburge pasirašomos sutartys, kuriomis remiantis keičiama paramos ūkininkams sistema. Nuo šiol tiesioginė pagalba ūkiams nepriklauso nuo pagamintos produkcijos kiekio. Taikant „atsiejimo“ principą tiesioginė išmoka ūkiams paskaičiuojama pagal 2000-2002 metais gauta tiesioginę išmoką. Tačiau kiekviena šalis gali laisvai apsispręsti nuo kada ir

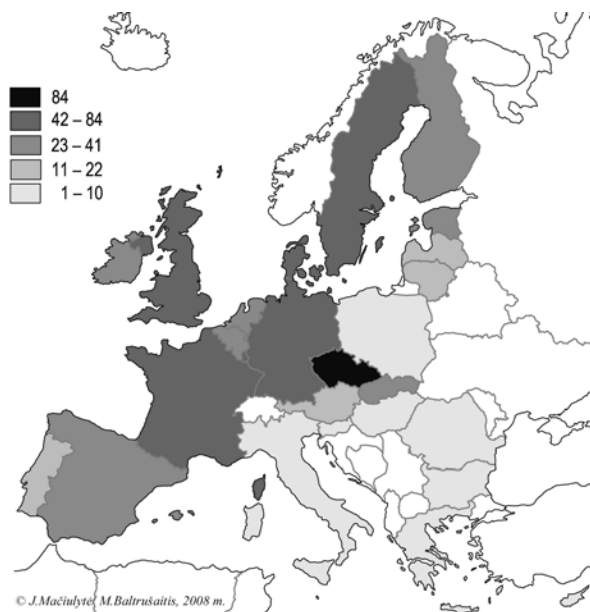
koku laipsniu šis principas bus įgyvendintas. Daugelis šalių tik dalinai atsiejo tiesioginių išmokų mokėjimą nuo pagamintos produkcijos kiekio, vengdamos visiško žemės ūkio gamybos sunykimo. Ūkininkai gali ir visiškai atsisakyti žemės ūkio produkcijos gamybos ir gauti tiesioginę išmoką jei pagal nustatytus agronominius reikalavimus prižiūrės žemę. Taip pat sustiprinami aplinkosauginiai reikalavimai ūkininkams: paramos gavėjai turi laikytis 18 aplinkos standartų ir gyvūnų gerovės direktyvų. Reformuota žemės ūkio politika didesnę dėmesį skiria kaimo plėtrai.

Agrarinių struktūrų ir sistemų transformacija

Vakarų Europos žemės ūkis patyrė didelius pasikeitimus dėka vykdomos žemės ūkio politikos. Vyko ūkių žemės koncentracija ir gamybos specializacija, atsirado naujos socialinės ūkininkų kategorijos bei mažėjo žemės ūkio naudmenų plotai.

1996 metais ES-15 buvo 7,25 milijonai ūkių, kurių vidutinis ūkio dydis siekė 16,5 hektarus. Tik penktadalis ūkių buvo didesni nei 20 hektarų, o du penktadaliai ūkių turėjo mažiau nei 2 hektarus žemės. Taigi, nežiūrint ūkių modernizavimo, Vakarų Europos žemės ūkio pagrindą sudaro smulkūs ūkiai. Tačiau yra dideli regioniniai skirtumai.

Didžiausi ūkiai yra Didžiojoje Britanijoje (2003 metais vidutinis ūkio dydis buvo 72,1 hektarų), o mažiausi Graikijoje (4,8 hektarų). Pietų Europoje yra didžiausias skaičius smulkių ūkių, kurie susiformavo istorijos bėgyje arba pravedus žemės reformas; tarpukaryje Graikija įvykdė žemės reformą ir stambių žemvaldžių žemę išdalina valstiečiams; Italijoje 6 dešimtmetyje 140 000 šeimų atsikėlusių iš buvusių kolonijų gauna po šešis hektarus žemės; Ispanijoje nuo 1949 iki 1965 metų kasmet 1 500 naujakurių gauna žemės įsikūrimui. Tačiau stambūs ūkiai išliko Andalūzijoje (*Andalucía*), Alentežo (*Alentejo*), Po žemumoje. Kalnų regionuose vyrauja smulkūs ūkiai. Vystant intensyvią kiaulininkystę ir paukštininkystę, kuriai užtenka mažiau kaip kelių hektarų žemės, smulkūs ūkiai susiformavo ir Šiaurės Europoje (pavyzdžiui, Olandijoje).

2 pav. Vidutiniai ūkių dydžiai 2005 metais

XX a. II pusėje ypač sparčiai vyksta žemės koncentracija. Vykstant techniniam progresui ir siekiant didinti gamybą, ūkininkams reikalingi vis didesni žemės plotai. Nacionalinės vyriausybės ir ES taiko įvairias priemones skatinančias ūkių didėjimą.

3 lentelė. Ūkių skaičiaus raida Vakarų Europoje (tūkstančiais)

Šalis	1970	1990	1996	2005
Belgija	184	85	76	52
Graikija	1 046	924	819	834
Prancūzija	1 588	924	801	567
Italija	4 110	2 665	2 488	1 729
Olandija	185	125	120	82

Šaltinis: <http://ec.europa.eu/agriculture/agrista>

Mažai produktyvūs ūkiai neišnyko. Vakarų Europoje yra du tipai ūkininkų, kurių egzistavimo neatskleidžia oficiali statistika. Dalis ūkininkų neturi didelio gamybos kapitalo, dalį pajamų gauna dirbdami ne žemės ūkyje ir nesiekia bet kokia kaina didinti žemės ūkio gamybos. Ūkis yra laikomas dėl labai įvairių priežasčių. Pavyzdžiui, Portugalijos kalnuotose teritorijose mažuose ūkiuose dirba moterys arba pagyvenę tėvai, o vyrai dirba miestuose arba užsienyje. Kiti ūkininkai be žemės ūkio, turi kitus darbus arba vysto papildomą veiklą ūkyje (prima turistus, eksploatuoja mišką). Tarp tokių ūkininkų yra ir miestiečių, kurie ūkį laiko tik dėl poilsio arba miesto bedarbių. Šiai ūkininkų kategorijai priklauso ir ūkininkai pensininkai, kurie tik dalį laiko dirba ūkyje. Visiems šiems ūkininkams žemės ūkis yra tik pagalbinė veikla. Nors ekonomiškai tokie ūkiai yra neperspektyvūs, jie atlieka svarbų socialinį vaidmenį daliai Europos gyventojų.

Trečdalis Vakarų Europos ūkininkų, kuriems žemės ūkis yra pagrindinis pragyvenimo šaltinis, teikia žemės ūkio produkciją vartotojams. Tokį ūkininką galima laikyti įmonės vadovu, kuris valdo didelį gamybos kapitalą (žemę, techniką, gyvulių bandą), priklauso nuo rinkos ir turi gerą techninį ir ekonominį išsilavinimą. Tačiau kaip ir praeityje, toks ūkis – žemės ūkio įmonė – išliko šeimyninis. Skirtingai nuo pramonės ar paslaugų įmonių, tik nedidelė dalis ūkių turi samdomus darbininkus. Kelis samdomus darbuotojus turi vynuogininkystės, daržininkystės ar stambūs paukštininkystės bei kiaulininkystės ūkiai. Nežiūrint žemės ūkio progreso, klasikinis šeimyninis žemės ūkio modelis išliko, tik didesniuose ir techniškai stipresniuose ūkiuose.

Agrarinę sistemą (ūkyje auginamų kultūrų ir taikomų gamybos būdų visuma) lemia gamtinės sąlygos, agrarinė struktūra ir ypač rinka. Dar praeito amžiaus pradžioje dauguma ūkių gamindavo labai įvairią produkciją. Dažnoje Europos fermoje buvo sakoma: “Geras ūkininkas perka tik geležį ir druską”. Ūkyje valstiečiai augindavo grūdus savo duonai kepti, linus ir avis savo rūbams, vynuoges savo vynui gaminti. Toks ūkis Vakarų Europoje išnyko žemės ūkio pažangos dėka. Jei anksčiau ūkininkas augino mažai, bet labai įvairios produkcijos, tai dabar jis renkasi vieną ar kelias jos rūšis skirtas pardavimui. Maisto pramonės ir prekybos įmonės vaidina svarbų vaidmenį orientuojant žemės ūkio gamybą ūkiuose. Maisto pramonės įmonės, kurios labai priklauso nuo prekybos centrų, ūkininkams nustato ne tik kainas, bet ir produkcijos auginimo sąlygas, sanitarinius reikalavimus. Jei anksčiau ūkininkas ne tik augindavo produkciją, bet ją pats perdirbdavo bei parduodavo, tai šiuos metu jis tapo tik pirminės žaliavos maisto pramonei tiekėju.

Didėjant gyventojų skaičiui, daug amžių Europoje buvo siekiama įsisavinti vis didesnius plotus žemės ūkio veiklai. Šiuo metu galima pagaminti vis daugiau produkcijos nedidinant žemės plotų techninės pažangos dėka. Daugelyje Europos regionų mažėja žemės ūkio naudmenų plotai. Žemės ūkio naudmenų plotai mažėja dėl miestų ir susisiekimo infrastruktūros plėtros. Taip pat atsisakoma dirbti mažus, nederlingus arba stačiuose šlaituose esančius laukus. Pavyzdžiui, Viduržemio pajūrio regione šiuo metu dirvonai ir miškai užima žemes, kurios dar visai neseniai buvo dirbamos. Italijoje nuo 1960 iki 1990 metų sumažėjo 15 000 km² žemės ūkio naudmenų. Vis labiau žemės ūkio gamyba koncentruojasi produktyviuose žemės ūkio regionuose. Per keletą dešimtmečių Vakarų Europa nuo žemės ūkio paskirties žemės trūkumo perėjo į jos perteklių.

Produktyvistinis žemės ūkio modelis, nežiūrint savo ekonominės sėkmės, yra diskutuotinas. Sparčiai modernizuojant ūkius, išnyko didelė dalis smulkių ūkių. Priešingai, stambūs

ūkiai, ypač augalininkystės, prisitaikė prie rinkos ir turėjo daugiausiai naudos iš Bendrosios žemės ūkio politikos. Toliau didėja pajamų skirtumai tarp ūkių. Taip vyksta teritorinė žemės ūkio gamybos koncentracija: žemės ūkis nyksta kalnų regionuose ir teritorijose, kur vyrauja smulkūs ūkiai.

Labai išaugo žemės ūkio produkcija ir atsirado žemės ūkio produktų perteklius ES Bendrosios žemės ūkio politikos dėka. Žemės ūkio produktų perteklių sunku parduoti besivystančiose šalyse dėl pastarųjų nemokumo, o labdara ir eksporto subsidijavimas gula ant Europos mokesčių mokėtojų pečių.

Produktyvus žemės ūkis daro žalą aplinkai. Sunkios technikos naudojimas, laukų konsolidacija, pūdyimo atsisakymas sukelia dirvožemio eroziją. Žemės ūkis yra didžiausias vandens naudotojas ir todėl dėl žemės ūkio veiklos senka požeminiai vandenys. Gėlas vanduo yra pumpuojamas iš vis gilesnių sluoksnių, o kai kuriuose miestuose gyventojams trūksta gėlo vandens (pavyzdžiui, Atėnuose). Taip pat intensyvus žemės ūkis teršia požeminius vandenis.

Produktyvaus žemės ūkio gaminama produkcija gali kelti grėsmę žmonių sveikatai. Didžiojoje Britanijoje kilusi, o vėliau visoje Europoje paplitusi, karvių pasiutligės liga, atsiradusi dėl galvijų šėrimo gyvulinės kilmės pašarais, nusinešė ne vieną žmogaus gyvybę. Naujų atsparių augalų veislių ir genetiškai modifikuotų augalų poveikis žmogaus sveikatai dar nėra įvertintas mokslininkų.

Mokslininkai ir vis daugiau vyriausybinių organizacijų pasisako už tvaraus žemės ūkio, kuris nedaro žalos aplinkai, vystymą. Laikantis šios koncepcijos žemės ūkis turi atlikti ne tik gamybos, bet ir aplinkosauginės, socialinės bei teritorinės funkcijas. Perėjimas prie tvaraus žemės ūkio yra skatinamas įvairiomis priemonėmis: remiama ekstensyvi gyvulininkystė, ekologinis ūkis.

Vakarų Europos agrariniai regionai

Gamtinių sąlygų įvairovė

Gamtinių sąlygų įvairovė įtakoja Vakarų Europos (ES – 15) žemės ūkio įvairovę. Agrarinės teritorijos tęsiasi nuo 35° iki 60° lygiagretės, t.y. nuo subtropikų iki vidutinės juostos šiaurės, o vakaruose nuo Atlanto vandenyno, apimant Viduržemio jūrą, iki Šiaurės ir Baltijos jūrų rytuose. Vakarų Europos agrarinės teritorijos, kuriose yra 120 milijonų ha žemės ūkio naudmenų yra veikiamos labai skirtingų klimatinių sąlygų. Vakarinė dalis, įtakojama jūrinio klimato, yra tinkama mažai šilumai reikiams žemės ūkio kultūroms auginti (bulvėms, avižoms, kultūrinėms ganykloms). Einant į rytus klimatas kontinentalėja, vasaros yra šiltos, bet ir drėgnos, todėl agroklimatinės sąlygos tampa palankesnės daugeliui kultūrų. Pietuose, kur vyrauja Viduržemio pajūrio klimatas su labai sausa ir karšta vasara, daugelis kultūrų gali augti tik taikant irigacines drėkinimo sistemas. Pietuose tik vaismedžiai ir žieminiai javai gali augti natūraliose sąlygose.

Reljefo atžvilgiu Vakarų Europos teritorija nėra vienalytė. Jauni kalnai su stačiais šlaitais vyrauja centrinėje dalyje. Šie regionai yra mažai palankūs žemės ūkiui. Riba kalnuose iki kurios gali augti žemės ūkio kultūros tęsiasi iki 300 m aukščio britų salų šiaurėje ir iki 600 - 800 m Ispanijos pietuose. Lygumos paplitusios Vokietijos šiaurėje, Akvitanijoje (Aquitaine), Paryžiaus, Londono, Suabėje (Souabe), Tiuringijos ir Po sedimentaciniuose baseinuose. Viduržemio pajūrio regionams būdingos nedidelės litoralinės lygumos įsiterpusios tarp aukštumų.

Agronominės sąlygos nėra vienintelis ir esminis kriterijus nulemiantis žemės ūkio gamybą. Istorijos bėgyje kaimo visuomenė ir žemdirbiai radikaliai pertvarkė daugelio regionų natūralias agronomines sąlygas, įkurdami sausinimo ir drėkinimo sistemas, tręšdami dirvožemius, tobulindami žemės dirbimo būdus. Europoje sąvoka „gamtinė aplinka“ turi istorinę prasmę.

Tačiau esant didelei pasaulinei konkurencijai ir siekiant, kad žemės ūkis būtų kuo daugiau konkurentabilus, sąvoka „gamtinė aplinka“ (arba sąlygos) įgauna didelę svarbą. Vienas iš faktorių, kuris nulemia žemės ūkio konkurentabilumą, yra atitikimas tarp pasirinktos žemės ūkio

gamybos ir gamtinių teritorijos sąlygų. Kuo daugiau žemės ūkio produktų gamyba yra pritaikyta prie gamtinių sąlygų, tuo yra didesnė galimybė sumažinti gamybos išlaidas.

ES-15 teritorija pasižymi didele gamtinių sąlygų įvairove. Kalnuotose regionuose drėgnas ir vėsus klimatas nulemia gyvulininkystės arba sodininkystės specializaciją. Likusioje ne kalnuotoje Vakarų Europos teritorijoje galima išskirti tris bioklimatines zonas:

- Atlanto pakrantės juosta, kuri tęsiasi nuo Ispanijos Galicijos iki Škotijos per Bretanės (Bretagne) pusiasalį, Airiją, Velsą (Wales) ir vakarinę bei pietinę Anglijos dalis. Drėgnas jūrinis klimatas visus metus ir retai žemos temperatūros žiemą bei aukštos vasarą gerai tinka žolių augimui. Nuo Luaros (Loire) estuarijos link šiaurinių rajonų šilumą mėgstantys augalai neauginami.

- Rytinėje Vakarų Europos dalyje vyrauja kontinentinis klimatas, su šaltomis žiemomis, kurių metu vegetacijos procesas sustoja, ir šiltomis bei drėgnomis vasaromis. Klimatas labai tinka grūdinių kultūrų auginimui. Regionai, esantys tarp jūrinio ir kontinentinio klimato, turi gamtines sąlygas, kurios tinka grūdiniams ir techniniams kultūroms. Ši pereinama zona tarp jūrinio ir kontinentinio klimato apima didžiąją dalį Paryžiaus baseino, dalį Londono baseino ir Beneliukso šalis, bei dalį Vidurio ir Šiaurės Vokietijos. Tai svarbiausi Vakarų Europos augalininkystės arealai.

- Pietų Europos pusiasaliuose (Apeninai, Pirėnai (Iberia), Balkanų pietinė dalis) vyrauja Viduržemio pajūrio klimatas. Švelni ir drėgna žiema, ankstyvas pavasaris tinka ankstyvųjų daržovių auginimui. Karštos ir sausos vasaros, pritraukiančios turistus, mažai tinka žemės ūkiui. Gyvulininkystė nėra labai vystoma regione. Čia auginami smulkūs raguočiai (avys, ožkos). Smulkūs raguočiai vasaros metu dažnai yra išginami į kalnus, kur klimatas yra vėsesnis. Be drėkinimo sistemų regione gali augti tik vynuogės, alyvmedžiai, įvairūs vaismedžiai bei žieminės grūdinės kultūros, o įkūrus drėkinimo sistemas ir reguliuojant teikiamo vandens režimą, Viduržemio vasarų karštis yra tinkamas tropinėms kultūroms (ryžiams, medvilnei, citrusinėms kultūroms).

Pedologinės sąlygos Vakarų Europos agrarinėse teritorijose yra įvairesnės nei klimatinės. Išskiriamos dvi pedologinės sritys: stambūs sedimentaciniai baseinai ir kalnai bei plokščiakalniai. Stambiuose sedimentacijos baseinuose (Paryžiaus, Londono, Akvitanijos, Saonės, Tiuringijos) pedologinės sąlygos yra labiau palankios žemės ūkio veiklai nei kalnuotose regionuose. Taip pat lygumose nėra reljefo kliūčių naudoti sudėtingą techniką.

Kitas gamtinis faktorius, lemiantis agronominių sąlygų skirtumą Vakarų Europoje, yra kvartero apledėjimų zona, kuri tęsiasi nuo Airijos ir Vidurio Vokietijos. Ledyninės nuogulos, kurios dengia ir Lietuvos teritoriją, labai skiriasi agronominėmis sąlygomis. Priemolio ir molio mechaninės sudėties dirvožemiai yra palankūs žemės ūkio kultūroms, tačiau smėlio, žvyro bei labai riedulingi dirvožemiai, durpynai, kurie paplitę šiaurinėje Vakarų Europos agrarinėse teritorijose yra mažai tinkami žemės ūkio veiklai. Į pietus nuo maksimalios ledyno išplitimo ribos tęsiasi liosų juosta. Ji prasideda Paryžiaus baseino šiaurinėje dalyje, eina per Belgiją, Vidurio Vokietiją, Pietų Lenkiją iki Ukrainos. Liosai yra dažnai susiformavę ant kalkinių uolienu (pavyzdžiui, Paryžiaus baseinas). Tokie liosų zonos regionai turi pačias idealiausias agronomines sąlygas augalininkystei vystyti. Čia plyti patys derlingiausi pasaulio dirvožemiai, kuriuose užauginami didžiausi grūdų derliai.

Europos agrarinių regionų specializacija

Europos agrariniai rajonai labai skiriasi pagal žemės produktų gamybos specializaciją. Agrariniai regionai išskiriami pagal produkciją, kuri vyrauja bendroje produkcijoje. Tik nedaugelyje regionų yra auginama tik viena žemės ūkio produkcija.

Ganyklinė gyvulininkystės sistema (avininkystė ir galvijininkystė) naudoja žolinius pašarus, o labiau intensyvi dar ir kombinuotus pašarus. Ganyklinė galvijininkystė apima pieno ir jautienos gamybą ir yra paplitusi Luaros baseine, Overnėje (Auvergne), Šiaurės Airijoje, Puatu (Poitou) ir Valonijos regionuose. Britų salose vystoma mėsinė avininkystė kalnuotuose srityse.

Pieninė avininkystė vyrauja Iberijos kalnuose, Sardinijos saloje, Centriniam masyve. Gyvulininkystės rajonai yra jūrinio klimato zonoje, nuo Galicijos iki Jutlandijos pusiasalio, ir ne Viduržemio pajūrio kalnuose nuo Kantabrijos iki Alpių kalnų.

Grūdinės ir techninės kultūros auginamos stambiuose ir vidutiniuose ūkiuose, kurie paplitę trejose geografinėse zonose: Londono, Paryžiaus baseinuose ir Mesetos plynaukštėje.

Intensyvi gyvulininkystė (kiaulininkystė ir paukštininkystė) vystoma kombinuotų pašarų pagrindu ir yra paplitusi šalia stambių uostų rytų Vokietijoje, Žemojoje Saksonijoje (Niedersachsen), Olandijoje, Flandrijoje, Katalonijoje ir Bretanėje.

Daržininkystei, sodininkystei ir gėlininkystei palankus yra Viduržemio klimatas. Tačiau tradicijos ir stambių miestų artumas taip pat įtakoja sistemos paplitimą. Pavyzdžiui, prie Olandijos didžiųjų miestų yra užauginama trečdalis visų Vakarų Europos gėlių. Vynuogynų paplitimą lemia ne tik gamtinės sąlygos, bet ir tradicijos.

Polikultūrinis žemės ūkis, kada augalininkystė ir gyvulininkystė vystoma kartu, yra viduriniuose rajonuose. Ši gamybos tipą lemia nedidelis ūkio dydis, ne visos produkcijos pardavimas rinkoje (tik dalis produkcijos parduodama, kita dalis sunaudojama ūkyje) ir gamtinės sąlygos, trukdančios specializuoti gamybą (pavyzdžiui, Viduržemio pajūrio valstybės).

Žemės ūkio gamybos sistemos ir agrariniai regionai

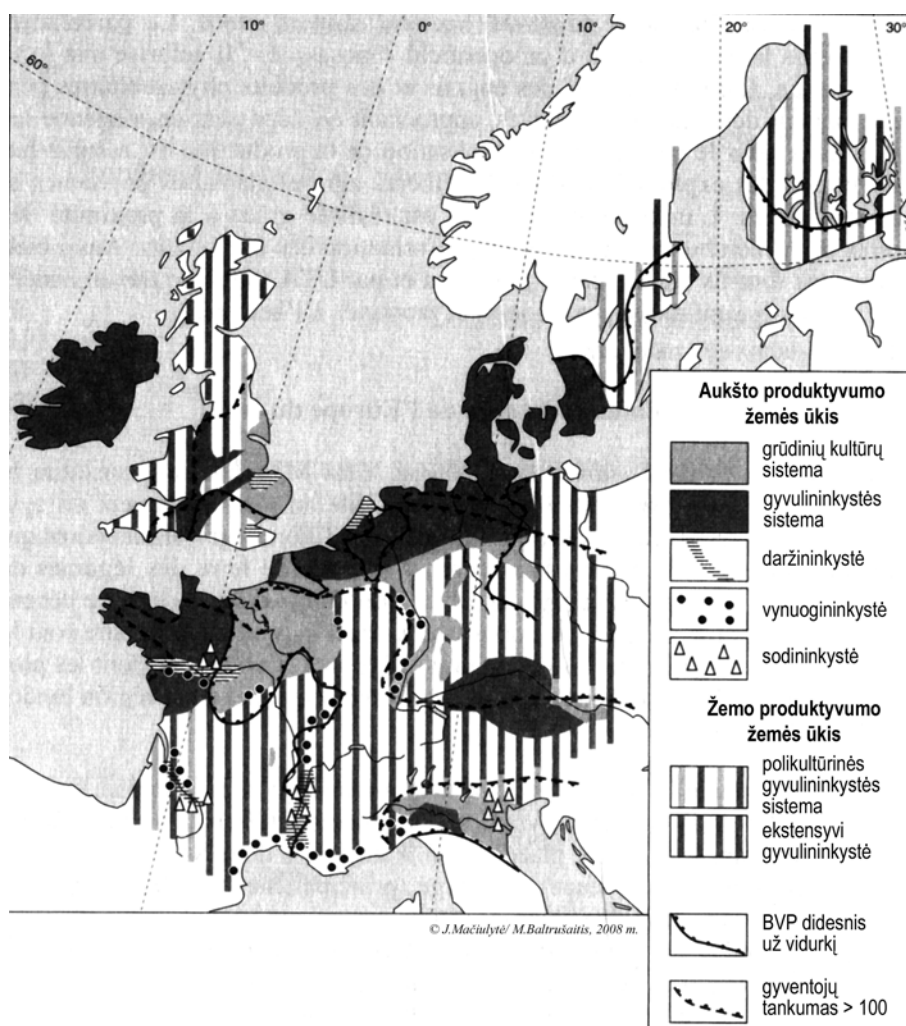
Vakarų Europos žemės ūkis ir ūkiai skiriasi pagal auginamų kultūrų sistemą, ūkių dydį ir valdymą. Visi šie skirtumai sukuria žemės ūkio gamybos sistemų teritorinę įvairovę. Žemės ūkio gamybos įvairovė atsispindi ir agrariniame kraštovaizdyje: atvirų laukų (openfields) grūdiniai rajonai Rytų Prancūzijoje ir Vokietijoje, uždarytų laukų kraštovaizdžio gyvulininkystės regionai Atlanto vandenyno pakrantėje ir Šiaurės Vakarų Europoje; polderių kraštovaizdis ir durpynai Šiaurės ir Baltijos jūros pakrantėse; Viduržemio pajūrio vynuogynų kraštovaizdis, ir t.t. Vakarų Europoje yra įvairios žemės ūkio gamybos sistemos.

Žemės ūkio gamybos sistemą sudaro šie elementai:

- augalininkystė ir gyvulininkystė, kurių tarpusavio ryšys sudaro kultūrų sistemą;
- ūkis (plotas, žemės nuosavybės struktūra, darbo pobūdis);
- naudojamos ūkyje priemonės (trąšos, sėklos, žemės ūkio technika, dirbančiųjų skaičius);
- gamybos rezultatai (gaunama produkcija iš hektaro, bendra ūkio produkcija, ūkio pajamos, dirbančio ūkyje pajamos).

Vakarų Europos agrarinėse teritorijose galima išskirti produktyvistines ir silpnai produktyvistines žemės ūkio sistemas. Šiaurės Vakarų Europoje dominuoja produktyvistinės, o pietiniuose Vakarų Europos pusiasaliuose – silpnai produktyvistinės žemės ūkio sistemos.

Šiaurės Europos žemės ūkio gamybos sistemos ir agrariniai regionai

3 pav. Šiaurės Europos žemės ūkio sistemos ir agrariniai regionai

Aukšto produktyvumo žemės ūkio sistemos

Vakarų Europos žemės ūkio sistemoms būdingas didelis žemės, kapitalo ir darbo produktyvumas. Produktyvistinės sistemos išsidėsto regionuose, kuriuose BVP yra didesnis už Europos vidurkį, o gyventojų tankumas - didesnis už 100 gyv./km², išskyrus Paryžiaus baseiną. Ūkiai stipriai integruoti į maisto pramonę. Šiaurės Europoje galima išskirti šias produktyvistines žemės ūkio sistemas:

Grūdinių kultūrų sistema yra paplitusi Paryžiaus baseine, rytinėje Londono baseino dalyje, didžiojoje Valonijos regiono dalyje, Vokietijos vakarinėje dalyje. Nors Italijos Po upės lyguma geografiškai nepriklauso šiaurės Europai, regiono ūkiai funkcionuoja pagal šią sistemą.

Gyvulininkystės sistemos yra išsidėsčiusios litoralinėje Vakarų Europos dalyje prie La Manšos (La Manche) ir Šiaurės jūrų. Sistema yra tankiai apgyvendintose teritorijose, išskyrus Bretanę, kuriose yra sukuriamas didelis BVP. Tokia sistema yra ir Italijos Lombardijos regione.

Sodininkystės sistema yra paplitusi nedideliais arealais, kurie nesudaro vieningos visumos Olandijoje, Kente rytinėje Jungtinės Karalystės dalyje, Ronos (Rhône) ir Garonos (Garonne) slėniuose Prancūzijoje.

Vynuogininkystės sistema yra upių slėniuose. Luaros (Loire) upės slėniu eina šiaurinė vynuogininkystės riba, išskyrus tik Reino (Rhein) slėnio, Šampanės (Champagne) ir Elzo (Alsace) vynuogynus.

Grūdinių kultūrų sistemos

Grūdinės kultūros užima daugiau kaip 50% žemės ūkio naudmenų. Kai kuriuose regionuose greta grūdinių kultūrų vystoma gyvulininkystė, kuri nėra svarbi bendroje gamyboje. Vyrauja stambūs ūkiai, kurių plotas yra didesni nei 50 hektarų. Atvirų laukų sistema leidžia naudoti didelę ir galingą techniką. Ūkiuose naudojama daug trąšų ir fitosanitarinių priemonių, kurių dėka yra gaunami dideli derliai (grūdų derlius vidutiniškai siekia 50 cnt/ha). Ūkiai yra stipriai integruoti į maisto pramonę. Naujausi mokslo ir technikos pasiekimai greitai pritaikomi ūkiuose dėka greta esančių stambių mokslinių tyrimų institutų ir gero ūkininkų išsimokslinimo lygio. Grūdinių kultūrų sistemą vystantys ūkininkai turi vienas iš didžiausių pajamų tarp Vakarų Europos žemdirbių.

Rytų Londono baseine yra grūdinių kultūrų sistema. Stambiuose ūkiuose didžioji dalis žemės yra nuomojama. Ūkiai yra gerai mechanizuoti ir integruoti į maisto pramonę, kuri perdirba kviečius, cukrinius runkelius, bulves, daržoves ir rapsą, kurio plotai pradėjo didėti nuo 20 dešimtmečio. Dalis grūdų auginama pašarams. Žemėnaudoje be grūdinių kultūrų yra ir pašarinių kultūrų. Vystoma paukštininkystė ir kiaulininkystė, kurios produkcijos yra didelė paklausa miestuose, sudarančiuose tankų tinklą Londono baseine.

Paryžiaus baseino žemėnaudą sudaro kviečiai (40 % žemės ūkio naudmenų), kukurūzai, miežiai, cukriniai runkeliai, liucerna ir aliejinės kultūros. Taip pat auginamos bulvės ir daržovės, tačiau nepakankamai išvystytas daržovių perdirbimo įmonių tinklas stabdo šių kultūrų auginimą. Regionas specializuoja grūdinių kultūrų auginime, todėl pašarinių kultūrų plotai mažėja.

Dalis ūkių žemių yra nuomojama. Ūkininkai naudoja labai galingą techniką, daug trąšų ir fitosanitarinių priemonių, todėl regione vienas žmogus gali apdirbti iki 150 ha žemės. Ūkininkai produkciją parduoda žemės ūkio kooperatyvams (pavyzdžiui, „Šampanės grūdai“, „Dunois“), kurių nariai jie yra, arba privačioms maisto pramonės įmonėms.

Kitos grūdinių kultūrų žemės ūkio gamybos sistemos yra silpniau išvystytos, lyginant su Paryžiaus ir Londono baseiniais.

Belgijoje grūdinių kultūrų sistema yra vystoma sedimentaciniuose liosų nuogulų plynaukštėse Haino (Hainaut), Brabano (Brabant) ir Hesbajės (Hesbaye) regionuose. Tai Belgijos grūdų aruodas. Grūdinės kultūros (ypač kviečiai) auginami kartu su cukriniais runkeliais, rapsu, bulvėmis ir liniais. Vakariniuose drėgnesniuose regionuose yra vystoma ir gyvulininkystė. Vidutinis Belgijos grūdinių kultūrų ūkis yra 30 hektarų, tačiau nemaža dalis ūkių yra didesni nei 50 hektarų.

Vokietijos šiaurinėje dalyje yra didžiausias Vokietijos grūdų arealas. Žemėnaudoje vyrauja grūdinės kultūros ir cukriniai runkeliai. Nuo Hanoverio (Hannover) ir Braunšvaigo (Braunschweig) ūkiai yra nuo 40 iki 50 hektarų dydžio. Tai vienintelis Vakarų Vokietijos regionas, kur gyvulininkystė nėra svarbi.

Tarpukalnių lygumose švelnus klimatas ir liosiniai dirvožemiai yra tinkami grūdinių kultūrų auginimui. Tačiau grūdinių kultūrų sistema turi ir specifinių bruožų: vynuogininkystė ir sodininkystė, gyvulininkystė vystoma kartu. Tačiau ūkių produktyvumas yra žemesnis lyginant su kitais grūdinių kultūrų regionais, nors nedideliuose ūkiuose darbas yra tiesioginis ir intensyvus gamybos būdas. Reino upės žemumoje, Elze (Alsace), Baden-Viurtenberge (Baden-Württemberg) grūdinių kultūrų sistema (kviečiai, kukurūzai) jungia cukrinių runkelių, bulvių, tabako, daržovių auginimą. Alpių slėniuose, į rytus nuo Vienos, liosiniuose dirvožemiuose yra pagrindinis Austrijos augalininkystės regionas.

Gyvulininkystės sistema

Ši sistema sudaryta iš nedidelių ūkių, kur darbas yra tiesioginis, tai yra ūkyje dirba šeima. Ūkiai yra specializuoti pienininkystėje, kiaulininkystėje ir avininkystėje. Galvijų skaičius vienam hektarui siekia 1,7 galvijo, o kiaulių - 4 vienetai ir daugiau regionuose, kuriuose vystomas intensyvus žemės ūkis. Pieno primilžis iš karvės yra nuo 8000 iki 10 000 litrų per metus. Išskiriamos dvi produktyvistinės gyvulininkystės sistemos: ganyklinė sistema žolinių kultūrų pagrindu ir gyvulininkystės-augalininkystės sistema.

Ganyklinė sistema žolinių kultūrų pagrindu. Gyvuliai yra ganomi natūraliose arba kultūrinėse ganyklose, o taip pat yra naudojami kombinuoti pašarai ir silosas. Ganyklinė pienininkystė paplitusi *Olandijoje*. Žolinės kultūros užima iki 50 % nuo visų žemės ūkio naudmenų. Taip pat auginami pašariniai runkeliai, miežiai ir bulvės. Karvės būna ganyklose nuo balandžio pabaigos iki lapkričio mėnesio vidurio; pievos yra šienaujamos du kartus per metus. Iš žolinių ir pašarinių kultūrų gaminamas silosas, kuris yra naudojamas žiemos metu. Gyvulių šėrimas papildomas kombinuotais pašarais. Pienas yra parduodamas kooperatyvams. Dalis pieno perdirbama į sūrį, o vienas žymiausių olandiškų sūrinių yra Gouda. Olandijoje auginama vis daugiau avių.

Belgijoje ūkiai yra didesni nei Olandijoje, tačiau retai didesni nei 50 hektarų.

Vokietijos Šiaurės jūros pakrantėje žolinės kultūros užima 40 % žemės ūkio naudmenų. Vidutinis ūkio dydis yra nuo 40 iki 50 hektarų. Ši sistema plėtojama polderiuose ir durpinguose dirvožemiuose Žemutinėje Saksonijoje ir Šlėzvig-Holštaino (Scleswig-Holstein) žemėse.

Prancūzijos Normandijoje ir Britų salose ši žemės ūkio sistema pradėta vystyti vėliau nei minėtose regionuose. Jungtinės Karalystės vakarinėse drėgnose lygumose po II Pasaulinio karo ūkininkai pradėjo intensyvinti gyvulių auginimą, taikydami naujausius mokslo ir technikos pasiekimus, dirbtinį gyvulių apsėklinimą, laikydami produktyvias veisles, naudodami kombinuotus pašarus ir modernizuodami fermas. Normandijoje gyvulininkystės intensyvinimas prasidėjo 7 dešimtmetyje.

Gyvulininkystės-augalininkystės sistema. Ūkių pagrindinė gamybos šaka yra gyvulininkystė, tačiau pašarinių kultūrų auginimas yra vystomas kartu. Pašarinės kultūros užima didesnius plotus žemėnaudoje nei ganyklinės gyvulininkystės sistemoje. Augalininkystės produkcija yra skirta patenkinti gyvulininkystės poreikiams.

Sistemos pradininkė buvo *Danija*. XIX amžiaus pabaigoje, leidus laisvai įvežti grūdus į Europą, Danijos ūkininkai pradeda vystyti gyvulininkystę, kuriai buvo palankesnės gamtinės sąlygos ir socialinė struktūra nei kviečių auginimui. Priešingai nei Normandijos ir Jungtinės Karalystės ūkininkai, danai visiškai neatsisako grūdinių kultūrų auginimo. Jie pradeda auginti kultūras, kurios geriausiai atitinka jų gamtines sąlygas (rugius, avižas, miežius, o taip pat bulves, pašarinius šakniavaisius). Augalininkystės produkcija yra sunaudojama gyvulių šėrimui. Dalis žemių paliekama pievoms ir ganykloms. Ir šiuo metu didžiąją dalį naudmenų užima grūdinės ir pašarinės kaupiamos kultūros. Ūkiai yra nedideli (nuo 20 iki 50 hektarų) ir apsijungia į žemės ūkio kooperatyvus. Paskutiniame dešimtmetyje be pieninės galvijininkystės sparčiai vystėsi kiaulininkystė ir paukštininkystė.

Flandrijos, Olandijos, Žemutinės Saksonijos ir Šlėzvig-Holštaino centriniuose regionuose vystoma gyvulininkystės sistema kaip Danijoje. Ilgą laiką nederlinguose dirvožemiuose vyravo ekstensyvi avininkystė, tačiau cheminių trąšų didesnis naudojimas pakeitė tų ūkių gamybos būdą ir pagrindinė gamybos šaka tapo pieninė gyvulininkystė. Tuose regionuose žolinės kultūros užima didesnius plotus nei Danijoje, bet ariamos žemės plotai sparčiai didėjo ir dabar užima nuo 30 iki 40% nuo visų ūkio naudmenų. 20 dešimtmetyje dalis ūkių pradeda specializuotis avininkystėje ir mėsinėje galvijininkystėje.

Brandenburgo ir Meklenburgo-Pomeranijos (Mecklenburg-Vorpommern) žemėse didžiąją dalį žemės ūkio naudmenų užima augalininkystės kultūros (iki 75 % nuo visų žemės ūkio naudmenų). Dėl šaltesnių žiemų auginama daugiau miežių ir rugių. Tačiau gyvulininkystė (galvijininkystė ir kiaulininkystė) išlieka pagrindinė šaka, sunaudojanti augalininkystės produkciją. Ūkiai yra dideli ir susiformavo privatizavus kolektyvines žemės ūkio įmones susijungus Vakarų ir Rytų Vokietijoms. Nuo 1990 metų dalis stambių ūkių buvo likviduoti.

Bavarijoje (Bayern) nuo 7 dešimtmečio vystoma produktyvi gyvulininkystė. Augalininkystės kultūros užima 60% nuo visų žemės ūkio naudmenų. Augalininkystės produkcija, ypač grūdai, naudojami raguočių ir kaulių šerimui. Regione pasiekiami aukšti gamybos rezultatai.

Bretanės natūralios pievos ir ganyklos sudaro 25 % nuo visų žemės ūkio naudmenų. Gyvulininkystė tapo dar intensyvesnė pradėjus ūkiuose gaminti silosą ir gyvulius bei paukščius laikyti didelėse fermose. Regione vystomas pieno ūkis, auginamos kiaulės ir paukščiai.

Airijoje pieninė gyvulininkystė vystoma kartu su augalininkyste, auginant miežius, pašarines kultūras. Žemės naudmenose didelę dalį užima ganyklos. Beveik visuose ūkiuose auginamos bulvės. Vidutinis ūkio dydis yra daugiau nei 30 hektarų žemės. Ūkiai yra gerai apsirūpinę technika, o gamybos produktyvumas yra aukštas.

Sodininkystės ir daržininkystės sistemos

Sodininkystės ir daržininkystės sistemos yra paplitusios upių slėniuose ir prie didelių miestų. *Olandijoje* sodininkystės ir daržininkystės srityje yra laikoma pavyzdžiu. Šalyje šios žemės ūkio sistemos pradėtos vystyti dar XVII a. pr. aplink Amsterdamą. Pirmieji šiltnamiai buvo pastatyti XIX a. pab. vynuogių auginimui, o vėliau daržovėms ir gėlėms. Ūkiai yra nedideli, todėl ūkininkai yra apsijungia į prekybos kooperatyvus, eksportuojančius produkciją į Europą ir JAV. Ūkiai yra labai produktyvūs, o tai lemia dideles ūkininkų pajamas.

Jungtinė Karalystė, taip pat turi senas daržininkystės ir sodininkystės tradicijas. Fensas (The Fens) yra pagrindinis daržininkystės regionas, kuriame auginamos įvairios daržovės, žirneliai konservavimui ir svogūniniai augalai, kuriuos į šalį atvežė olandų emigrantai. Kent regione auginami vaisiai.

Prancūzijoje sodininkystė ir daržininkystė paplitusi Luaros (Loire), Garonos (Garonne), Ronos (Rhône) ir Senos (Seine) slėniuose. Dideli plotai yra Viduržemio pajūrio regionuose. Prancūzijos daržovių augintojai nuolatos konkuruoja su Olandijos ir Ispanijos daržovių augintojais, kurie teikia pigią, nors ir prastesnės kokybės produkciją.

Vynuogininkystės sistemos

Vynuogininkystės sistemoje galima išskirti monokultūrinius ir aukštos kokybės vynuogynus. Monokultūriniuose vynuogynuose auginamos vynuogės masinei vyno gamybai. Tokie vynuogynai užima didelius plotus *Prancūzijos Langedoko (Languedoc)* regione. Tačiau nuo 1984 metų senuosius regiono vynuogynuose sodinamos naujos vynuogių rūšys, tobulinama vyno gamyba ir vartotojui teikiamas geros kokybės vinas.

Aukštos kokybės vynuogynai duoda dideles pajamas ūkininkams. Tokie vynuogynai yra Bordo (Bordeaux), Burgonėje (Bourgogne), Šampanėje (Champagne), Elze (Alsace). Siekdami gauti didelės kokybės vyną, ūkininkai kruopščiai prižiūri dirvožemį, augalus ir derlių, kontroliuoja vyno gamybą. Nors aukštos kokybės vyno pardavimas dažnai priklauso stambioms kapitalo kompanijoms, dalis geros kokybės vyno yra parduodama tiesiog pačių ūkininkų.

Mažo produktyvumo žemės ūkio sistemos

Mažo produktyvumo žemės ūkio sistemos užima didelę teritoriją Šiaurės Vakarų Europoje. Išskyrus Vokietiją, šios žemės ūkio sistemos yra teritorijose, kuriose silpnai išvystyta pramonė, o BVP yra žemesnis už Vakarų Europos vidurkį. Žemės ūkyje yra mažas kapitalo ir darbo produktyvumas, tačiau yra teritorinė įvairovė pagal žemės produktyvumą. Derlingi dirvožemiai yra Baden-Viurtenbergo žemėje, vakarinėje Londono baseino dalyje, Akvitanijos (Aquitaine) baseine. Žemas žemių produktyvumas yra kalnuotose teritorijose, kur vyrauja ekstensyvus žemės ūkis (Juros, Vogėzų, Alpių, Peninų, Kaledonijos ir Grampiano kalnai, Centrinis masyvas).

Polikultūrinės gyvulininkystės sistema

Polikultūrinės gyvulininkystės sistemos ūkiuose vystoma augalininkystė ir gyvulininkystė, kurių produkcija yra parduodama beveik vienodomis dalimis. Anglakalbiai tokią sistemą vadina *mixed-farming*.

Akvitanijos baseine vyrauja polikultūrinės gyvulininkystės sistema. Gyvulininkystė nėra intensyvi: vienam hektarui pašarinių kultūrų tenka mažiau nei vienas galvijai. Augalininkystės produkcija (kukurūzų auginimas) didėjo įrengus drėkinimo sistemas. Tačiau ūkininkų pajamos išlieka mažos dėl mažo gamybos produktyvumo.

Vakarų Vokietijos plynaukštėse, kurios driekiasi tarp Bavarijos ir šiaurės lygumų, vystomas intensyvus žemės ūkis. Augalų sėjomainas sudaro grūdinės kultūros, daržovės ir kaupiamos kultūros. Trąšų naudojimas leido padidinti natūraliai skurdžių dirvožemių derlingumą. Didžioji dalis augalininkystės produkcijos yra sunaudojama pašarams. Net ir nedideli ūkiai yra gerai apsirūpinę technika. Nors gamyba yra intensyvi, tačiau darbo produktyvumas yra žemas, nes ūkiai turi brangią ir galingą techniką, kuri nėra pilnai panaudojama.

Jungtinėje Karalystėje į rytus nuo Peninų kalnų vyrauja *mixed-farming* sistema. Žemėnaudą sudaro pievos ir ganyklos, grūdinės (avižos, kviečiai) ir pašarinės kultūros, daržovės. Gyvuliai laikomi pienui ir mėsai.

Švedijoje tik dalis teritorijos yra naudojama žemės ūkio veiklai. Žemės ūkis koncentruojasi pietiniuose šalies regionuose, kur žemės ūkio modernizacija prasidėjo XIX amžiaus pabaigoje. Švedijos žemės ūkis greitai pasiekė gerus ekonominius rodyklis ūkių mechanizavimo, didelio trąšų sunaudojimo, sausinimo darbų dėka. Vyrauja *mixed-farming* sistema, orientuota į pieninę gyvulininkystę. Ūkiuose auginami rugiai, pašarinės kultūros, cukriniai runkeliai. Visi ūkiai yra integruoti į maisto pramonę.

Suomijoje, maisto pramonė kaip ir Švedijoje labai išvystyta, tačiau ūkiai yra mažesni. 90% ūkių turi mažiau kaip 30 hektarų žemės. Vėliau nei Švedija, Suomija pradėjo modernizuoti savo žemės ūkį ir greitai pasiekė gerų rezultatų pienininkystėje, mėsos ir grūdų gamyboje. Vyrauja *mixed-farming* ūkiai, kviečiai ir cukriniai runkeliai auginami pietvakarinėje dalyje, o labiau į šiaurę pradedami auginti miežiai. Siekiant reguliuoti žemės ūkio perprodukciją Suomijoje, nuo 1980 m. yra taikoma pūdytųjų sistema.

Ekstensyvios gyvulininkystės sistema

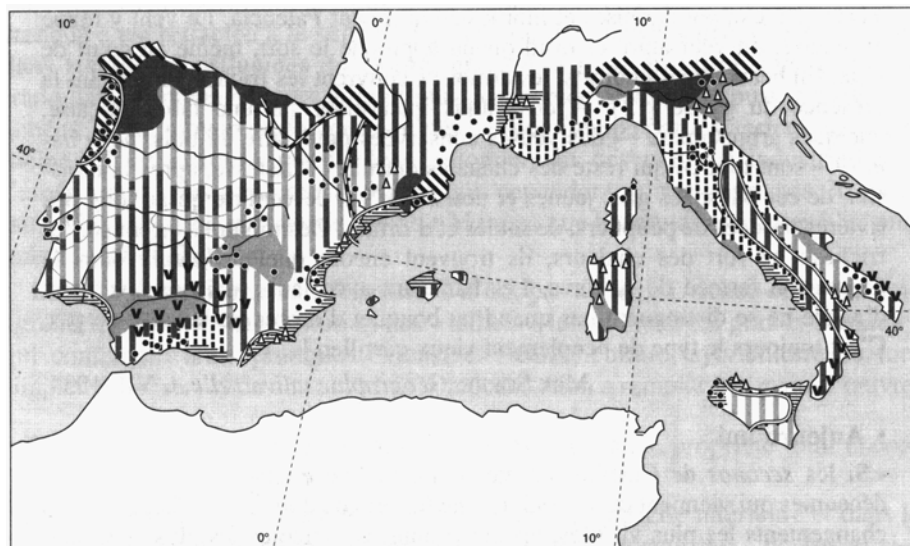
Ekstensyvios gyvulininkystės ūkiai yra kalnuotose teritorijose, kur gyvulininkystė yra vienintelė žemės ūkio veikla galinti išnaudoti didelius kalnų pievų plotus.

Ekstensyvios gyvulininkystės sistema vystoma *Centriniam masyve, rytų Prancūzijos plynaukštėse, Alpių kalnuose*. Gyvulininkystė yra labai ekstensyvi: 1 hektarui žemės ūkio naudmenų tenka 1 ir mažiau galvijai. Iš geros kokybės avių, karvių ir ožkų pieno gaminami įvairūs sūriai. Tačiau tik nedidelė dalis yra eksportuojama dėl nedidelio kiekio produkcijos, kuri gaminama nedidelėse pieninėse, ūkininkų ūkiuose laikantis senų vietinių tradicijų. Visame pasaulyje yra garsus rokforo sūris gaminamas Centriniam Masyve iš avių pieno.

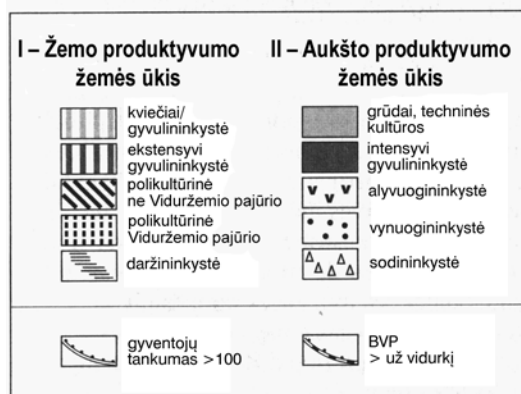
Jungtinės Karalystės Peninų kalnuose, Devono plynaukštėje, taip pat vystoma ekstensyvi gyvulininkystė, ypač pieninė avininkystė. Ūkiai yra didesni nei kaimyninės Prancūzijos ekstensyvios gyvulininkystės regionuose. Škotijoje vyrauja labai ekstensyvi avininkystė, o ūkiai yra labai dideli (kai kurie ūkiai siekia net 2000-5000 hektarų).

Pietų Europos žemės ūkio sistemos ir agrariniai regionai

Pietų Europos žemės ūkis yra atsilikęs lyginant su Šiaurės Europa. Viduržemio pajūrio regionams yra būdingas silpnas pramonės išvystymas, BVP žemesnis už Vakarų Europos vidurkį, mažas gyventojų tankumas. Pietų Europos žemės ūkyje dar plačiai naudojami tradiciniai žemės dirbimo būdai, agrarinis dualizmas - stambių ir smulkių ūkių koegzistavimas - nebuvo pilnai panaikintas žemės reformų. Žemių melioracijos darbai ir agrarinės reformos, kurių metu stambių privačių ūkių žemės išdalinama valstiečiams, leido sukurti intensyvesnę ir modernesnę ūkį kai kuriuose Viduržemio pajūrio regionuose. Tačiau skirtingai nuo Šiaurės Vakarų Europos, ūkiai yra mažai specializuoti, dalis žemių yra dirbama ne pačių žemės savininkų. Pietų Europoje paplitusios žemo produktyvumo žemės ūkio sistemos. Produktyvios žemės ūkio sistemos užima nedidelius plotus ir paplitusios teritorijose, kuriose buvo praversti žemių gerinimo darbai.

© J. Mačulytė/ M. Baltrusaitis, 2008 m.

4 pav. Pietų Europos žemės ūkio sistemos ir agrariniai regionai

Mažo produktyvumo žemės ūkio sistemos

Grūdinių kultūrų – gyvulininkystės sistema

Sistema yra vystoma dideliuose ūkiuose, tačiau ūkyje dažniausiai dirba pats savininkas su šeima. Dalis ūkių yra valdomi ūkvedžių, kurie darbams samdo žemės ūkio darbininkus.

Pirėnų (Iberijos) pusiasalio Ebro baseino, Kastilijos (Castilla) kalnų ūkiuose dalis žemių yra skirta kviečių ir miežių auginimui, o kita dalis palikta pūdymui. Pūdymuose ganomos avys, kurios tręšia laukus. Nuo 7 dešimtmečio kai kuriose regiono teritorijose prasideda ūkių modernizavimas: didėja ūkių žemės plotai dėka sumažėjusio dirbančiųjų žemės ūkyje skaičiaus, naudojama daugiau trąšų, pradedamos auginti pašarinės kultūros, sukuriamos drėkinimo sistemos.

Italijos Apulijos (Puglia) regione (Italijos pietvakarinė dalis), Sicilijoje auginamos grūdinės kultūros ir vystoma ožkininkystė bei avininkystė. Vyksta ūkių modernizavimas, tačiau derliai ir gamybos produktyvumas dar yra maži. Kaimuose išliko tradicinis agrarinis kraštovaizdis: sodų, vynuogynų, alyvmedžių apsupti dideli kaimai, atvirų laukų sistema.

Ekstensyvios gyvulininkystės sistema

Sistema paplitusi *Pirėnų pusiasalio pietvakarinėje dalyje* Ispanijos *Extremadūros (Extremadura)* ir Portugalijos *Alentežu (Alentejo) regionuose*. Vyrauja *agro-sylvo pastorale* sistema, tai yra ąžuolų miškuose ir natūraliose ganyklose ganomos avys, ožkos, raguočiai, kiaulės šeriamos gylėmis, o tarp miškų auginami kviečiai. Vyrauja stambūs ūkiai: ūkiai didesni už 100 ha naudoja 70 % žemės ūkio paskirties žemės. Šiuo metu bandoma modernizuoti ūkius, tačiau daugiau minėtose teritorijose kuriami medžioklių rezervatai.

Italijoje, Graikijoje ir Ispanijoje vystoma *transhumant* („iš kitos pusės“, o „humus“ – žemės) gyvulininkystė. Tai periodinė gyvulių (avių, rečiau ožkų) migracija priklausomai nuo klimato sezonų. Pietų Europoje vasaros metu gyvuliai yra ganomi kalnų pievose, o žiemos metu pargenami į kalnų lygumas. Tokia gyvulininkystės sistema nyksta dėl mažėjančio žemdirbių skaičiaus ir keičiantis jų gyvenimo būdai (vis yra mažiau piemenų, kurie nori vasaros mėnesiais išvykti gyventi į kalnus su gyvulių bandomis).

Polikultūrinė ne Viduržemio pajūrio sistema

Sistemos išsidėsčiusios atlantinėje Iberijos pusiasalio dalyje, Katalonijoje į šiaurę nuo Barselonos ir Po upės terasose.

Minju (Minho) regione Portugalijoje vasaros metu yra auginami kukurūzai, o nuėmus derlių užsėjama pieva, kuri žiemos metu šienaujama net aštuonis kertus. Balandžio mėnesį pieva yra suariama ir vėl sėjami kukurūzai. Ūkiuose auginamos karvės ir paukščiai.

Galisijos (Galicia) regione Ispanijoje taikoma tokia pat sėjomaina, kaip ir Minju regione. Kukurūzai sunaudojami galvijų šėrimui. Ūkiai yra maži ir vyksta migracija iš kaimo į miestą, todėl dalis žemių atsilaisvina ir ūkiai stambėja. *Katalonijoje (Cataluña)* sėjomainą sudaro kviečiai, kukurūzai, dobilai ir pupelės. Šeimos poreikiams auginamos kiaulės ir kiti naminiai gyvuliai. Tačiau vis daugiau ūkių pereina nuo tradicinės gyvulininkystės prie prekinės.

Po lygumoje Italijoje, kur vyrauja produktyvios žemės ūkio sistemos, yra išlikęs ir polikultūrinis žemės ūkis. Pavyzdžiui, Emilijos-Romanijos (Emilia-Romagna) regiono polikultūrinuose gyvulininkystės ūkiuose yra auginamos vynuogės, pašarinės ir grūdinės kultūros, vystoma kiaulininkystė ir galvijininkystė. Smulkūs ūkiai, turintys nuo 2 iki 5 hektarų žemės egzistuoja greta stambių ūkių, naudojančių samdomą darbą. Net ir smulkūs ūkiai yra gerai apsirūpinę technika, o gamyba juose yra intensyvi.

Polikultūrinė Viduržemio pajūrio sistema

Italijos centriniuose Toskanos (Toscana), Umbrijos (Umbria) ir Maršos (Marche) regionuose ir Ispanijos Andalūzijoje (Andalucía) yra polikultūrinė Viduržemio pajūrio sistema, kuri nuo polikultūrinės ne Viduržemio pajūrio sistemos skiriasi kraštovaizdžiu vadinamu *coltura promiscua*. Nedidelius laukus, paženklintus drėkinimo kanalais, supa alyvmedžiai ir vynuogės, kurios vyniojasi ant klevų ir guobų. Laukų sėjomainoje kviečiai yra keičiami kukurūzais ir pašarinėmis kultūromis. Dėka laukų laistymo gaunami net keli kukurūzų derliai, o daržovės auginamos visus metus (žiemą – žiediniai kopūstai, vasarą – pomidorai). Paskutiniu metu kraštovaizdis keičiasi dėl laukų stambinimo ir ūkių mechanizavimo. Tokia polikultūrinė sistema paplitusi ir centrinėje bei rytų Graikijoje.

Sodininkystės ir daržininkystės sistemos

Žemės ūkio sistemoje vyrauja sodininkystė ir daržininkystė, tačiau auginamos ir grūdinės bei pašarinės kultūros.

Ispanijos rytinėje dalyje nuo Barselonos iki Alikantės (Alicante), Andalūzijos regione ir Gibraltaro pakrantėse, Algarvės (Algarve) regione Portugalijoje sodininkystė ir daržininkystė vystoma dar nuo romėnų laikų. Didžioji dalis šviežių daržovių ir vaisių yra eksportuojama. Dėka irigacinių sistemų, trašų, šiltnamių, gaunami net keli derliai per metus. Žiemos derlius eksportuojamas į šiaurės Europą. Dalis ūkių yra labai maži (mažesni nei 1 ha), todėl ūkininkai tik dalį laiko dirba ūkyje ir turi papildomas pajamas. Be daržovių šiltnamiuose auginamos gėlės.

Sodininkystė yra kita pietų Ispanijos žemės ūkio specializacijos šaka. Apelsinmedžių laukai sudaro 130 000 hektarų, mandarinmedžiai - 60 000 ha, citrinmedžiai - 50 000 ha žemės. Didžioji dalis vaismedžių yra auginami nedideliuose ūkiuose.

Italijoje ši žemės ūkio sistema yra pietvakarinėje šalies dalyje ir Sicilijos saloje. Be daržovių ir vaisių auginamos ir kitos kultūros, pavyzdžiui, cukriniai runkeliai, kviečiai. Ūkiai yra nedideli ir susiformavo pravedus žemės reformą, kurios metu stambių latifundinių ūkių žemė buvo išdalinta mažžemiams. Graikijoje ši sistema yra mažiau paplitusi nei nagrinėtose šalyse.

Aukšto produktyvumo žemės ūkio sistemos

Pietų Europoje dar nėra susiformavusios produktyvios žemės ūkio, išskyrus tik pavienius regionus. Tačiau paskutiniiais dešimtmečiais dalis ūkių sparčiai vystosi link produktyvistinio žemės ūkio, kuris vyrauja Šiaurės Europoje.

Grūdinių ir techninių kultūrų sistemos

Žemės ūkio sistema, kurios pagrindą sudaro ryžių auginimas, yra Po lygumoje, Ebro ir Gvadalkivyro (Guadalquivir) upių deltose. Italijos Po žemumoje, nuo XV amžiaus, auginami ryžiai. Ūkiai nuo 50 iki 200 ha nebenaudoja daug rankų darbo dėka gero apsirūpinimo technika. Ryžių eksportas skatino ūkių modernizaciją dėl kurios vyko ūkių stambėjimas ir išnyko smulkūs ūkiai.

Kviečiai ir techninės kultūros auginamos drėkinamose žemėse. Grūdų ir techninių kultūrų sistema vyrauja į pietus nuo Livorno miesto. Žemių gerinimo darbai ir žemės reforma sukūrė 7000 ūkių, kurių dydis siekia nuo 10 iki 14 hektarų. Ūkiai augina grūdines kultūras ir galvijus, kiaules ir paukščius. Labiau į pietus, kur žemių gerinimo darbai buvo praversti dar Musolinio režimo metu, ūkiai pasižymi labai aukštais ekonominiais rodikliais. Ūkiuose yra auginami kviečiai, cukriniai runkeliai, kukurūzai, daržovės, vystoma gyvulininkystė.

Ispanijos Gvadalkivyro upės žemumoje latifundinių ūkių derlingose žemėse susiformavo stambūs produktyvūs ūkiai. Medvilnė, cukriniai runkeliai, saulėgražos auginamos kartu su tradiciškai nuo seno auginamais kviečiais.

Ispanijos Mančos (La Mancha) regione auginami kukurūzai, liucerna, cukriniai runkeliai ir melionai.

Gyvulininkystės sistema

Ispanijos Kantabrijos (Cantabria) regionas pasiekė tokių pat gerų rezultatų gyvulininkystėje, kaip ir šiaurės Europa. Regionas specializavosi gyvulininkystėje dar nuo XIX amžiaus vidurio, o nuo 7 dešimtmečio gyvulių šėrimui pradėjo auginti pašarines kultūras ir naudoti kombinuotus pašarus. Naujų technologijų taikymas ūkiuose leido padidinti pieno primelžį. Ūkiai yra nedideli (90 % ūkių yra mažesni nei 10 hektarų), bet jie yra gerai integruoti į maisto pramonę, kurios įmonių tinkles yra tankus regione (regione veikia Danone, Nestle, Yoplait, Ona maisto pramonės bendrovės).

Asturijos regiono litoralinėje zonoje vystoma produktyvi gyvulininkystė, o *Baskija* tik paskutiniame XX dešimtmetyje specializavosi pieninėje galvijininkystėje.

Didelių fermų kiaulininkystė ir paukštininkystė buvo pradėta vystyti daugelyje Ispanijos regionų, o ypač *Katalonijoje*.

Italijoje pramoninė gyvulininkystė vystėsi regionuose, kuriuose buvo praversti melioracijos darbai. Moderniausi gyvulininkystės ūkiai yra Po upės baseine. Lombardijoje vystoma intensyvi pienininkystė ir auginami veršiai. Žemės ūkio naudmenas sudaro žolinės kultūros, auginamos naudojant drėkinimo sistemas, grūdinės kultūros (kviečiai, miežiai) ir liucerna, kuri užima net du trečdalius žemės ūkio naudmenų. Dalį pieno maisto pramonės įmonės perdirbą į sviestą ir sūrį. Visame pasaulyje yra gerai žinomas Lombardijos regione gaminamas gorgonzola sūris.

Vynuogininkystės sistema

Vynuogynai, duodantys derlių aukštos kokybės vyno gamybai, neužima didelių plotų ir geografiškai yra „išsibarstę“. Tai *Ispanijos* Anadalūzijos ir Katalonijos vynuogynai, iš kurių derliaus gaminamas putojantis vinas, Ebro upės baseino, Galisijos (Galicia) vynuogynai, *Portugalijos* Porto vynuogynai, *Italijos* Pjemonto (Piemonte), *Apulijos (Puglia)* regionų ir Sicilijos salos vynuogynai.

Masinei vyno gamybai skirti vynuogynai užima didelius plotus *Ispanijoje*. Didžiausi yra Mancho vynuogynai, kurie užima 770 000 hektarus žemės. Derlius parduodamas kooperatyvams, kurie gamina ir parduoda vidutinės kokybės vyną.

Alyvuogininkystės sistema

Ispanijoje alyvuogynai paplitę Andalūzijoje, Mančioje ir Estremadūroje. Alyvuogių augintojai konkuruoja su kitais aliejinių kultūrų augintojais. Siekiant padidinti ūkių rentabilumą, medžiai buvo pradėti sodinti tankiau (vietoj 70 - 90 medžių į hektarą, sodinama 200 medžių) ir mechanizuotas derliaus nuėmimas.

Didžioji dauguma ūkių yra smulkūs, tačiau didžiausi alyvuogynų plotai priklauso stambiams žemės savininkams. Pavyzdžiui, Andalūzijoje ūkiai didesni už 100 ha sudaro tik 6% nuo visų ūkių skaičiaus, tačiau jie valdo 54% alyvuogynų ploto.

Italijoje Apulijoje yra didžiausias alyvuogių regionas, kuriame vis plačiau naudojamos drėkinimo sistemos, siekiant padidinti ūkių produktyvumą.

Graikijoje alyvuogės auginamos salose, esančiose į šiaurės vakarus nuo Kretos ir Peloponeso pusiasalio pietinėje dalyje.

Sodininkystės sistema

Viduržemio jūros pakrantės regionuose sodų plotai didėjo dėl išaugusios paklausos Šiaurės Europoje. Sodų veisimui ir priežiūrai reikia didelių investicijų, ypač drėkinimo sistemų įkūrimui, ir daug darbo jėgos. Tačiau derliai bei pelnas yra dideli ir investicijos sodininkystėje atsiperka.

Ispanijos prekinė sodininkystė plėtojama Valensijos (Valencia) ir Kasteljono (Castellon) provincijose (jose yra pusė visų Ispanijos sodų), Andalūzijoje, kur auginamos citrusinės kultūros. Ebro baseine ir Katalonijoje yra auginami obuoliai, o Astūrijos regione iš obuolių gaminamas sidras.

Italijoje Kalabrijos (Calabria) ir Bazilikatos (Basilicata) regionuose auginamos citrusinės kultūros. Tačiau daugiausia citrusinių vaisių yra užauginama Sicilijos saloje : du trečdaliai apelsinų ir 90% citrinų. Obuoliai, kriaušės ir persikai yra auginami Po lygumos Veneto regione. Vyšnios auginamos Emilijos-Romanijos regione.

Sociodemografinės tendencijos Vakarų Europos kaime

Vakarų Europos kaime vyksta du nauji demografiniai procesai: mažėja žemdirbių skaičius ir didėja bendras gyventojų skaičius. Nuo XIX amžiaus gyventojų skaičius Vakarų Europos kaime mažėjo, o nuo 8 dešimtmečio gyventojų skaičius kaime pradeda didėti. Tačiau šis procesas nevyksta visose kaimiškose vietovėse. Gyventojų skaičiaus augimą lemia migracija. Galima išskirti keturis migracijos kaimas – miestas ir miestas - kaimas tipus:

- 1 tipas. Švytuoklinė migracija. Tai dieninė migracija, kada žmonės gyvena kaime, tačiau dirbti vyksta į miestus. Gyventojų skaičius kaimiškose teritorijose pirmiausia pradėjo didėti priemiestinėse kaimiškose teritorijose. Kelių tinklo plėtra ir masinis automobilių naudojimas labai pagerino susisiekimą tarp miesto ir aplinkinių teritorijų. Mažesnės nekilnojamo turto kainos ir rami, neužteršta aplinka traukė miesto gyventojus kurtis kaimuose, esančiuose netoli miesto. Vis daugiau gyventojų gyvena kaimiškose savivaldybėse, o dirba miestuose. Atstumai tarp gyvenamosios ir darbo vietos tampa vis didesni, nes trūksta laisvos žemės arti miestų. Paskutiniu dešimtmečiu didžiausias gyventojų skaičiaus augimas Vakarų Europoje buvo priemiestinėse teritorijose. Periurbanizacijos procesas vyksta visose Vakarų Europos šalyse. Prancūzijoje nuo 1975 iki 1999 metų miestuose gyventojų skaičius išaugo 7%, kaimiškose komunose – 3 %, o priemiestinėse komunose - net 50%. Italijos dvidešimt penki regionų centrai nuo 1981 iki 1991 metų prarado 1,24 milijonus gyventojų.
- 2 tipas. Pensininkų migracija. Vyresnio amžiaus žmonių migraciją lemia ramesnio gyvenimo, šiltesnio klimato ir aukštesnės gyvenimo kokybės paieška. Ji gali vykti dideliais atstumais ne tik šalies viduje, bet ir tarp valstybių. Pavyzdžiui, dalis pensininkų iš Šiaurės Europos persikelia gyventi į pietinius regionus prie Viduržemio jūros. Nauji „kaimiečiai“ dažniausiai kuriasi prie nedidelių miestelių, kuriuose yra išvystyta paslaugų sistema. Jų atvykimas leidžia išlaikyti jau esamas bei skatina naujų paslaugų vystymąsi.
- 3 tipas. Į kaimą gyventi keliasi ir dirbantieji, turintys galimybes dirbti namuose, bei skurstantys gyventojai, ieškantys pigesnio būsto ir pragyvenimo. Didžiausia migracija vyksta į šiltus, saulėtus regionus arba kaimiškas vietas, kurios išsaugojo architektūrinį paveldą.

- 4 tipas. Darbingo amžiaus gyventojų migracija kaimas – miestas. Migraciją lemia didesnė darbo ir paslaugų pasiūla miestuose. Didelę dalį migrantų sudaro jauni žmonės ir jaunos šeimos, kurios dar neturi vaikų.

Žemdirbių skaičiaus mažėjimas yra kitas sociodemografinis procesas, kuris vyksta Vakarų Europos kaime. Pavyzdžiui, Prancūzijoje žemdirbiai sudaro tik 10% kaime gyvenančių šeimų ir tik 4 % šalies aktyvių gyventojų dirba žemės ūkyje. Vakarų Europos kaime vyksta „socialinės reprodukcijos“ krizė: daugiau žemdirbių išeina į pensiją, nei įsitraukia į šią ekonominę veiklą. Prancūzijoje šis santykis būtų trys su vienu. Europos kaime ūkininkų pensininkų socialinė grupė tapo gausesnė nei dirbančių ūkininkų. Mažėjant ūkininkų skaičiui, mažėja ir amatininkų bei prekybininkų skaičius. Tačiau kaimiškose teritorijose didėja kitų socioprofesinių grupių dirbančiųjų dalis. Vakarų Europos kaime kuriasi naujos darbo vietos. Kaimiškos teritorijos yra patrauklios mažoms ir vidutinėms įmonėms dėl pigesnės žemės ir darbo jėgos. Taip pat vietos savivaldybės dažnai sudaro palankias sąlygas, kad pritraukti investuotojus. Pavyzdžiui, Prancūzijoje apie 30% kaimo gyventojų dirba pramonės įmonėse. Kaime kuriasi įmonės perdirbančios pirminę vietinę žaliavą, pavyzdžiui, medieną. Mėsos skerdyklos, pieninės, konservų fabrikai, kurie XIX amžiuje buvo įkurti miestuose, arčiau vartotojų rinkos, keliasi į kaimiškas vietas. Pavyzdžiui, Bretanės (Bretagne) regione 85% bretonų dirba maisto pramonės įmonėse, įsikūrusiose kaimiškose vietovėse. Tačiau kaip ir mieste, vis daugiau naujų darbo vietų yra sukuriame ne pramonėje, bet paslaugų sektoriuje. Kaimiškose teritorijose kuriasi medicininės priežiūros įstaigos, senelių globos namai, o naujos telekomunikacinės priemonės leidžia kurti įmones (pavyzdžiui, konsultavimo, finansinės apskaitos, vertimo ir t.t.) dideliais atstumais nuo vartotojų rinkos mieste.

Tarnautojai ir įvairių įmonių vadovai bei pensininkai yra socialinės grupės, kurių dalis labiausiai augo per paskutinius dešimtmečius kaime. Prancūzijoje tarnautojai sudaro 20% nuo visų kaimo gyventojų, o pensininkai - virš 27% nuo visų kaimo gyventojų. Tokie gyventojai gyvena kaimiškose komunose prie didžiųjų miestų arba turistiniuose regionuose.

Kaimo gamta ir kultūrinis-architektūrinis paveldas taip pat kuria darbo vietas. Poilsis kaime įgauna įvairias formas ir kuria naujas paslaugas. Miesto gyventojai perka kaimo sodybas poilsiui, o kaimo gyventojai įrengia sodybas, kempingus poilsiautojams priimti. Pavyzdžiui, Prancūzijoje kaimo turizmu verčiasi 3% ūkių. Kaimo turizmas yra populiarus Švedijoje ir Austrijoje. Kaimo turizmas duoda pajamas ne tik kaimo, bet ir mažų miestų gyventojams. Vietos savivaldybės kuria įvairių poilsio infrastruktūrą, kad užimti ir pritraukti turistus. Smulkios prekybos įmonės, kavinės, restoranai, amatininkai, restauruojantys miestiečių išgytus pastatus, didelę dalį pajamų gauna iš atvykstančių miesto gyventojų. Tačiau turizmas išlaiko „gyvybingas“ ne visas kaimiškas teritorijas. Jis yra svarbus teritorijose, turinčiose išskirtinai gražų gamtinį kraštovaizdį (kalnai, vandens telkiniai) arba kultūrinį paveldą, arba teritorijose, kurios naudojamos kalnų slidinėjimui.

Vakarų Europoje vis labiau ryškėja skirtumai tarp kaimiškų teritorijų. Vidutinio aukščio kalnų ir plynaukščių kaimuose mažėja žemdirbių ir bendrai gyventojų skaičius, uždamos paslaugų bei švietimo įstaigos. O kaimiškos teritorijos, kurios turi gerą susisiekimą su dideliais miestais arba yra netoli ekonomiškai dinamiškų vidutinių ir mažų miestų bei turistiniuose regionuose, gyventojų skaičius auga.

Prancūzijos ūkininkų ūkio vystymosi tendencijos

Prancūzijoje žemės ūkis užima svarbią vietą šalies ekonomikoje, o žemdirbiai yra reikšminga ir įtakinga visuomenės grupė. Žemės ūkio ir maisto pramonės produkcija sudaro 12% šalies eksporto. Prancūzija yra antrasis pasaulyje maisto produktų, po JAV, eksportuotojas.

Po II Pasaulinio karo Prancūzijos žemės ūkis buvo labai sugriautas, šalyje trūko maisto produktų, darbo jėgos, be to, kolonijos, buvusios svarbios žemės ūkio produktų tiekėjos metropoliui, reikalavo nepriklausomybės. Esant tokiai ekonominei ir politinei situacijai, šalies vyriausybei iškilo svarbus uždavinys ieškoti priemonių atkurti bei išvystyti šalies ekonomiką, o kartu ir žemės ūkį. Bendroji žemės ūkio politika (BŽŪP), patvirtinta 1957 metų Romos sutartimi, buvo svarbiausia žemės ūkio suklestėjimo prielaida. BŽŪP skatinamų mokslinių-techninių naujovių diegimo, ūkių mechanizavimo, gero konsultacinių institucijų tinklo dėka buvo pasiekti aukšti gamybos rezultatai ir pagrindinis tikslas - pagerinti žemės ūkio produktyvumą bei aprūpinti rinką savais produktais - greitai įgyvendinamas. Produktyvumo didėjimą galima būtų iliustruoti grūdų pavyzdžiu. Jei amžiaus pradžioje grūdų derlius per metus padidėdavo po 0,8%, tai nuo 1950 metų kasmet jis augo po 3,8%. Šiuo metu prancūzų ūkininkas prikulia vidutiniškai 65 cnt/ha (1950 metais vidutinis derlius tesiekė 15 cnt/ha). Augimo tendencija būdinga ir kitiems žemės ūkio sektoriams.

BŽŪP turėjo didelę įtaką ūkininkų ūkiams bei žemdirbių visuomenei. Po karo „tradicinis“ ūkininko ūkis, mokslininkų vadinamas valstietišku ūkiu, tai yra silpnai mechanizuotas, naudojantis mažai pramonės produkcijos (trašų, fitosanitarinių priemonių), neturintis skolų dėl vykdomų investicijų, silpnai orientuotas į rinką ūkis, išsivystė į prekinį, gerai mechanizuotą ūkį, kurį galima būtų vadinti žemės ūkio įmone. Tačiau ir toliau ūkis išliko šeimyninis, tai yra kapitalas ir darbas yra šeimos. Tik 14% žemės ūkio darbų yra atliekami samdant žemės ūkio darbininkus. Du trečdaliai ūkių, naudojančių samdomą darbo jėgą, turi vieną samdomą darbininką ir tik 12 000 ūkių, kurie sudaro 1,3% visų Prancūzijos ūkių, samdo daugiau kaip tris žmones. Samdomas darbas greta šeimyninio paplitęs daržininkystėje ir vynuogininkystėje, ir tik pavieniais atvejais augalininkystėje. Vystantis šeimyniniam ūkiui pastebima nauja tendencija, kuri nutolina dabartinį ūkį nuo tradicinio šeimyninio ūkio modelio. Jei anksčiau darbai buvo atliekami abiejų sutuoktinių ar net kelių šeimos kartų, šiandien vis dažniau pagrindinius arba net visus ūkio darbus atlieka vienas iš sutuoktinių, dažniausiai vyras, o žmona dirba ne žemės ūkyje. Kaip rodo statistika, 1979 metais tokie ūkiai sudarė tik 11% visų ūkių, o 1990 metais jau buvo 23% visų ūkių, kur ūkio darbus atlikdavo vienas iš sutuoktinių. Išorinės pajamos, nors ir nedidelės, bet reguliariai gaunamos, yra svarbios ūkininko šeimos kasdieniniam gyvenimui ir ūkio investicijų apmokėjimui.

Šiuo metu Prancūzijoje dalis ūkininkų, ne tik vienas iš sutuoktinių, be darbo savo ūkyje, turi papildomas pajamas. 1990 metais iš 924 000 ūkininkų tik 582 000 ūkininkų dirbo visą laiką savo ūkyje. Reiškinyms ypač paplitęs nepalankiuose žemės ūkio veiklai regionuose, prie didelių urbanizacijos centrų. Ši tendencija turėtų dar stiprėti kartu su BŽŪP reformomis, kurių vienas iš tikslų yra pereiti nuo agrarinės politikos į kaimo politiką, tai yra vystyti ir kitus ekonominės veiklos sektorius kaimiškose teritorijose, orientuojantis į miestiečių poreikius.

Prancūzijoje, kaip ir kitose Vakarų Europos valstybėse, smarkiai mažėja dirbančių žemės ūkyje žmonių skaičius. Jei amžiaus pradžioje žemės ūkyje dirbo apie 50% aktyvių šalies gyventojų, 1990 metais - 7%, o 2003 – tik 4%. Ūkių skaičius sumažėjo nuo 2 307 000 ūkių 1955 metais iki 545 000 ūkių 2005 metais. Paskutiniaisiais dešimtmečiais labai sumažėjo naujai įsikuriančių jaunų ūkininkų. Jei aštunto dešimtmečio pradžioje 50 000 jaunų žmonių pradėdavo dirbti žemės ūkyje, tai 1990 metų pradžioje įsikurdavo tik 11 000 - 12 000 jaunų ūkininkų.

Mažėjant ūkių skaičiui, didėja vidutinis ūkio dydis: 1955 metais vidutinis ūkio dydis buvo 14 hektarų, o 2005 metais – 50 hektarų. Vidutinis ūkio dydis neatskleidžia ūkių dydžių įvairovės ir teritorinio pasiskirstymo. Geografinis smulkių ir stambių ūkių paplitimas priklauso nuo kaimo gyventojų tankumo, gamybos pobūdžio. 2000 metais mažų ūkių (35 ir mažiau hektarų) buvo daugiausia (60%), tačiau jie dirba tik 14 % visų šalies žemės ūkio naudmenų. Priešingai, stambių

ūkių (200 ir daugiau hektarų) nebuvo daug (2% nuo visų ūkių skaičiaus), tačiau jie dirbo 15 % nuo visų žemės ūkio naudmenų. Stambūs ūkiai yra paplitę ypač šiaurės Prancūzijoje, intensyvios augalininkystės zonoje.

BŽŪP tikslas pakelti žemdirbių gyvenimo lygį nebuvo pilnai įgyvendintas. Du paskutinius XX amžiaus dešimtmečius ūkininkų pajamos gaunamos iš ūkio didėjo, bet žymiai lėčiau negu vidutinės prancūzų pajamos (32% ir 64%). Tačiau vidutinės ūkininko šeimos pajamos yra tokio pat dydžio, kaip, pavyzdžiui, mokytojų, tarnautojų ir truputį didesnės už prancūzų pajamų vidurkį. Situacija skiriasi priklausomai nuo ūkio specializacijos. Pavyzdžiui, ūkininkų, kurie specializuojasi galvijininkystėje, pajamos yra keturis kartus mažesnės negu kiaulių augintojų arba vynuogininkų. Žemės ūkio veiklai yra labai svarbus ūkio kapitalas. Jei žemės ūkyje 6-10 eurų kapitalas yra būtinas norint gauti 1 eurą pelno, tai, pavyzdžiui, prekyboje, santykis yra 2 su 1. Dėl šios priežasties ūkininkai turi dvigubai didesnę bendrą kapitalą lyginant su vidutine prancūzų šeima ir tokį pat, kaip amatininkai ir prekybininkai. Tačiau reikia paminėti ir labai didelę prancūzų ūkininkų socialinę problemą - pensijas. Dėl per vėlai patvirtintos pensijų sistemos žemdirbiams ir per mažų pačių ūkininkų įmokų, didžioji dalis pensinio amžiaus ūkininkų neturi pakankamo darbo stažo ir gauna vienas mažiausių pensijų šalyje.

Prancūzijos žemės ūkyje labai paplitusi kooperacija. Vienas iš kooperatyvų tipų yra žemės ūkio technikos kooperatyvai, kurių kūrimąsi lėmė žemės ūkio produktų kainų mažėjimas ir santykinai aukštos žemės ūkio technikos bei jos amortizacijos kainos. 1980-1990 metais agroserviso kooperatyvų skaičius išaugo nuo 7 600 iki 12 400. Jiems priklauso 240 000 ūkininkų arba kas ketvirtas prancūzų ūkininkas.

Reformuota BŽŪP, įgyvendinama nuo 1992 metų, reguliuoja gamybą, remiant ekstensyvų žemės ūkį, kuris geriau saugo aplinką, palaipsniui mažina žemės ūkio produktų supirkimo kainas, tačiau siekia išlaikyti pakankamą ūkininkų skaičių, pereinant prie tiesioginio atskirų regionų ir ūkių rėmimo; skatina pagalbinės veiklos vystymąsi kaimiškose teritorijose. Nors Naujoji žemės ūkio politika palaiko produktyvų ūkį, galintį konkuruoti pasaulinėje rinkoje, ji taip pat remia smulkų ir vidutinį ūkį, kuris būtinas kaimiškų teritorijų funkcionavimui.

BŽŪP reformos pakeitė tradicinę ūkininkų vertybių sistemą ir susilaukė pastarųjų nepritarimo. Jei lyg šiol jie buvo skatinami gaminti kuo daugiau, skolintis ir investuoti į ūkį, dabar iš jų reikalaujama mažinti gamybą, už ką valstybė moka. Jei, pavyzdžiui, JAV žemių palikimo dirvonuoti sistema yra taikoma jau daugelį dešimtmečių ir suprantama kaip agrotechninė bei rinkos reguliavimui būtina priemonė, tai Europoje ji buvo labai nepalankiai sutikta ūkininkų. Neigiamai žemdirbiai vertina ir ilgą administracinę procedūrą, kuriai reikia pateikti daugybę dokumentų ir atlikti įvairius skaičiavimus, norint gauti finansinę pagalbą arba kompensacines premijas. Taip pat visuomenės akyse ūkininkai tapo tarsi išlaikytiniais, nes tiesioginė parama ūkiams yra matomesnė, nei ankstesnė kainų palaikymo sistema.

BŽŪP lėmė, kad paskutiniaisiais dešimtmečiais ūkininkų pajamos augo dėka taikomos subsidijų sistemos ir mažesnio ūkių skaičiaus. Tačiau nežiūrint agrarinės politikos diferencijuoto taikymo atskiriems ūkiams ir teritorijoms, toliau didėja ekonominiai skirtumai tarp atskirų agrarinių regionų, o kartu ir tarp ūkininkų ūkių. Manoma, kad ateityje ūkininkų skaičius sumažės net tris kartus ir didžioji dalis žemės ūkio produkcijos bus pagaminta Šiaurės Prancūzijoje, o kai kuriems periferijos regionams gresia socialinis ir ekonominis sunykimas. Priešingai liberaliai žemės ūkio vystymo idėjai, kuri remiasi amerikietišku žemės ūkio modeliu, Prancūzijoje yra labai stiprus intelektualų, mokslininkų ir žemdirbių judėjimas, palaikantis šeimyninio smulkaus ir vidutinio ūkio vystymąsi ekonomiškai ir gamtiškai nepalankiuose regionuose. Pastarosios idėjos šalininkams dalies agrarinių teritorijų išnykimas reikštų nacionalinės kultūros, regioninių tradicijų (tai apimtų ir specifinius tam tikrų regionų gaminamus produktus, kuriuos labai vertina prancūzų vartotojai) ir kraštovaizdžio praradimą. Kitas, daug pragmatiškesnis jų argumentas, yra socialinis. Bedarbystė yra didelė, tad kodėl reikėtų atimti iš tūkstančių žmonių galimybę gyventi iš savo darbo rezultatų nors ir kukliai, bet garbingai.

4 lentelė. Prancūzijos ūkių raida

	1955	1970	1979	1988	2000	2005
Žemės ūkyje dirbantys gyventojai (tūkst.)	6 158	3 847	2 688	2 031	1 400	1 100
iš jų - samdomi darbininkai (tūkst.)	628	335	233	161	156	147
Ūkininkų (be šeimos narių) skaičius (tūkst.)	2 307	1 591	1 270	1 089	764	657

Šaltinis: L'agriculture : nouveaux défis, INSEE, 2007, Paris, p. 267.

AGRARINIAI PERTVARKYMAI VIDURIO EUROPOJE

Istorinis palikimas

Po I Pasaulinio karo Vidurio Europos ir Baltijos naujai susikūrusios valstybės paveldi agrarinę struktūrą, kuri negali užtikrinti šalies politinio stabilumo ir ekonominio vystymosi. Didžioji dalis žemių priklauso svetimšaliams aristokratams (vokiečiams, vengrams, lenkams) kurie yra priešiška nusiteikę naujų valstybių atžvilgiu, o vietiniams gyventojams trūksta žemės. Naujos šalių vyriausybės įvykdo žemės reformas valstietijos - ateities politinio ir socialinio valstybės pagrindo ir garanto – naudai. Tarpukaryje Vidurio Europoje ir Baltijos šalyse 20 000 milijonų hektarų žemės buvo perduota valstietijai. Baltijos šalyse vokiečių bajorų ir lenkų dvarininkų žemė išdalinama bežemiams ir mažžemiams. Rumunijoje dvarams paliekama 500 hektarų, Čekoslovakijoje – 250 hektarų, o likusi žemė išdalijama valstiečiams. Lenkijoje ir Vengrijoje ne visų dvarų žemė buvo nusavinta ir todėl išlieka ir stambi žemėvalda. Per tris dešimtmečius jaunose Vidurio Europos ir Baltijos šalyse susikuria valstiečių, žemės savininkų, kaimo visuomenė.

Po II Pasaulinio karo Vidurio Europoje keičiama politinė santvarka, o žemės ūkyje įvykdoma kolektyvizacija ir palaipsniui įtvirtinamas kolektyvinis žemės ūkio modelis, kuriam būdinga yra visuomeninė žemės ir gamybos priemonių nuosavybė ir samdomas darbas stambiuose ūkiuose. Tarybiniais metais žemės ūkio kooperatyvai buvo pagrindinė gamybos forma Vidurio Europoje, išskyrus Lenkiją. Skirtingai nuo Baltijos šalių patyrusių nacionalizaciją, žemės ūkio kooperatyvų žemė ir gamybos priemonės priklausė jos nariams, kurie jas „savanoriškai įnešė“ į įmonę. Tačiau buvę savininkai realiai negalėjo laisvai disponuoti savo turtu. Valstybinės žemės ūkio įmonės, įkurtos ant išstremtų ar pasitraukusių žemės savininkų žemės (pavyzdžiui, vakariniai ir šiauriniai regionai prijungti prie Lenkijos po II Pasaulinio karo) arba transformavus žemės ūkio kooperatyvus, buvo antroji gamybos forma. Šeimyninis darbo būdas išliko pagalbiniuose mažuose ūkiuose, kurie vaidino svarbų vaidmenį žemdirbių gyvenime Baltijos šalyse ir Vengrijoje. Atskirų gamybos formų tarpusavio santykis ir teritorinis paplitimas skiriasi atskirose šalyse. Iš istorijos paveldėta socialinė gamybos sankloda darys įtaką dekoloktyvizacijos procesui, kurį Vidurio Europos šalys pradės žlugus geležinei uždangai.

5 lentelė. Agrarinės struktūros tarybiniais metais Vidurio Europoje 1989 metais

Šalis	Žemės ūkio naudmenų dalis (%)		Vidutinis ūkio dydis (ha)			
	Kooperatyvai	Valstybiniai ūkiai	Individualūs ūkiai	Kooperatyvai	Valstybiniai ūkiai	Individualūs ūkiai
Lenkija	4	19	77	335	3 140	6,6
Vengrija	80	14	6	4 179	7 138	0,3
Čekija	61	38	1	2 561	6 261	4,0
Slovakija	68	26	6	2 654	5 162	0,3
Rumunija	61	14	25	2 374	5 001	1,5
Bulgarija		90	10		13 000	0,4
Lietuva		91	9		2 773	0,6*
Latvija		96	4		3 000	0,6*
Estija		96	4		3 000	0,6*

Šaltinis: *East Europe*, 1995.

* Baltijos šalyse žemės ūkio darbuotojų šeimos naudodavosi bendromis ganyklomis, todėl bendras individualaus ūkio plotas vidutiniškai sudarė 3 hektarus.

Dekolektyvizacijos procesas Vidurio Europoje

Žlugus komunistiniam režimui, Vidurio ir Rytų Europos šalys pradėjo politines, ekonomines ir socialines reformas, kuriomis siekiama sukurti demokratinę visuomenę ir pereiti prie rinkos ekonomikos. Penkis dešimtmečius Vidurio ir Rytų Europos regione dominavęs kolektyvinis žemės ūkio modelis, kuris funkcionavo planinės administracinės ekonomikos aplinkoje ir rėmėsi žemės ir gamybos priemonių suvisuomeninimu bei samdomu darbu stambiuose kolektyviniuose ūkiuose yra transformuojamas į naujas struktūras, kurios turėtų geriau atitikti rinkos sąlygas. Jei kolektyvinis žemės ūkio modelis buvo pripažintas kaip neefektyvus ir neatitinkantis rinkos sąlygų, 10 dešimtmečio pradžioje perėjimas prie naujo žemės ūkio modelio buvo neapibrėžtas. Kokiomis gamybos formomis remsis naujasis žemės ūkio modelis - šeimyniniu ūkiu, stambiais privačiais ūkiais su samdomais darbininkais ar smulkiu natūriniu ūkiu? Naujos ūkininkavimo formos Europos kaimo teritorijose nuo rytinių Vokietijos žemių iki Baltijos jūros pasižymi didele įvairove, ir tų formų tarpusavio santykis skiriasi ir atskirose šalyse, ir tų pačių šalių regionuose. Agrarinė šalies praeitis, politinės jėgos valdžioje, privatizacijos pasirinkti būdai yra faktoriai, tiesiogiai veikiantys žemės ūkio transformacijos procesą ir suteikiantys jam savitumo.

Žemės ūkyje perėjimas iš planinės į rinkos ekonomiką pasireiškia kaip dekolektyvizacijos procesas. Dekolektyvizacijos proceso sąvoka buvo naudojama apibūdinti Vidurio ir Rytų Europoje vykstančias žemės ūkio reformas ir išreiškia pokomunistinių visuomenių norą transformuoti kolektyvinį žemės ūkio modelį. „Dekolektyvizacija“ turi būti suprasta kaip procesas, įtakojantis tris pagrindinius žemės ūkio gamybos faktorius - žemę, kapitalą ir darbą - bei vykstantis radikaliame socialinių ir ekonominių reformų kontekste. Pirmoji dekolektyvizacijos proceso fazė apima funkcines reformas, kuriomis siekiama pereiti nuo centralizuotos planinės makro ekonomikos į rinkos ekonomiką. Antrasis dekolektyvizacijos proceso etapas susijęs su struktūrinėmis reformomis, kurių tikslas įtvirtinti žemės ūkyje privačią nuosavybę, kaip galinčią garantuoti sėkmę rinkos ekonomikoje. Žemės ir gamybos priemonių suteikimas naujiems socialiniams subjektams sukėlė nuosavybės santykių transformaciją ir sukūrė naujus visuomeninius santykius žemės ūkyje. Žemės ūkio įmonių turto privatizacijos ir žemės restitucijos išdavoje kūrėsi naujos ūkininkavimo formos, pasižymintios naujomis sąsajomis tarp žemės, kapitalo ir darbo - pagrindinių žemės ūkio gamybos faktorių. Dekolektyvizacijos proceso eiga buvo veikiami politinių, ekonominių ir socialinių „suvaržymų“, kurie atsirado perėjimo iš socialistinės sistemos laikotarpyje. Atsirandančios socialinės problemos ir žemdirbių pasipriešinimas, kylantis iš jų elgesio inertiškumo modifikuoja politikų nubrėžtą pertvarkos schemą. Taip pat visa eilė istorinių veiksmų tiesiogiai veikė dekolektyvizacijos procesą.

Makro ekonominių reformų poveikis kolektyviniam žemės ūkiui

Tarybinių metų ekonominė sistema įtakėjo žemės ūkio reformą. Nuo 1960 metų postsocialistinės šalys pradėjo žemės ūkio intensyvavimo ir modernizavimo procesus, kuriuos reguliavo ir finansavo valstybė. Žemės ūkio produktų gamybą augo dėka didelių subsidijų žemės ūkiui, tačiau gamybos produktyvumas išliko žemas, o savikaina didelė. Siekiant išlaikyti žemas žemės ūkio produktų kainas vartotojams, valstybė jas reguliuodavo subsidijuodama maisto pramonę ir prekybą (šios subsidijos sudarydavo nuo 10 iki 20 % šalių biudžeto).

Pirmieji ekonominiai ir finansiniai sunkumai, kuriuos patyrė kolektyvinės žemės ūkio įmonės, sietini su funkcinėmis reformomis, kurias nuo 1990-91 metų pradėjo vykdyti naujai išrinktos Vidurio ir Rytų Europos vyriausybės. Valstybė atsisako administracinio resursų ir gamybos priemonių paskirstymo, gamybos kontrolės, sumažina žemės ūkiui skirtas subsidijas ir kreditus bei liberalizuoja kainas. Taigi, žemės ūkio produkcijos gamintojai atsiduria naujoje ekonominėje aplinkoje, kurios taisyklės jiems mažai žinomos. Pirmaisiais reformos metais žemės ūkio produktų kainos kilo lėčiau negu didėjo infliacija, tačiau žemės ūkio gamybai reikalingų

priemonių kainos (mašinų, trąšų, kuro) kilo greičiau. Dėl atsiradusios „kainų žirklių“ situacijos, kurią lėmė tai, kad gamybos priemonių kainos kilo greičiau nei žemės ūkio produktų kainos, daugelis žemės ūkio įmonių dirbo nuostolingai. Tuo pat metu sumažėjo maisto produktų poreikis vidaus rinkoje dėl nukritusios gyventojų perkamosios galios (Vidurio Europoje gyventojų perkamoji galia nukrito 10-20%). Taip pat Vidurio ir Rytų Europos valstybės patyrė didelių sunkumų, eksportuodamos savo žemės ūkio produkciją į ankstesnes rinkas (dėl nukritusių naftos kainų ir šalies ekonominės suirutės Rusijos rinka tapo nemoki, prarandama Rytų Vokietijos rinka, po pastarosios susivienijimo, atsirado konkurencija su geresnės kokybės ES produktais). Dėl vidaus ir užsienio rinkų „susitraukimo“, 1991 metais Vidurio Europa patiria žemės ūkio produkcijos perteklių (pvz., 1991 metų liepos mėnesį Čekoslovakijoje buvo milijonas tonų neparduotų grūdų, 300 000 tonų jautienos, milijardas litrų pieno). Žemės ūkio įmonės iki minimumo sumažino trąšų ir fitosanitarinių priemonių naudojimą, dalį žemės paliko dirvonuoti, sustabdė investicijas į gamybą, atsisakė nerentabilios ir brangios produkcijos gamybos, sumažino gyvulių bandas, kad atsilaikytų tokioje nepalankioje ekonominėje aplinkoje. Visi minėti faktoriai sukėlė žymų žemės ūkio produkcijos nuosmukį visose Vidurio Europos šalyse, o dalis žemės ūkio įmonių atsidūrė labai sunkioje ekonominėje ir finansinėje situacijoje. Ekonominis šokas, kurį patyrė žemės ūkio įmonės per pirmuosius reformos metus bei masinis žemdirbių nepasitenkinimas privertė naujasias vyriausybes pereiti nuo liberalios prie daugiau protekcionistinės žemės ūkio politikos (1993 metais Lenkijoje ir Vengrijoje, 1994 metais Lietuvoje nustatomos minimalios žemės ūkio produktų supirkimo kainos, subsidijos eksportui, muitai importuojamai produkcijai). Intervencinės valstybės politikos dėka nuo 1993-1994 metų Vidurio Europoje pradėjo didėti žemės ūkio produkcijos apimtys. Tačiau intervencinė protekcionistinė žemės ūkio politika buvo sunki našta šalims, kurioms reikėjo didelių investicijų ūkio modernizavimui, todėl jos palaipsniui buvo atsisakoma.

6 lentelė. Bendrosios žemės ūkio produkcijos apimtys pokyčiai Vidurio Europoje (padidėjo, sumažėjo (-) ; procentais)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
<i>Lenkija</i>	-5,5	-1,6	-10,7	8,0	-10,8	16,3	-8,9	-0,7	3,8	-5,4
<i>Vengrija</i>	-4,7	-6,2	-20,0	-9,7	3,2	2,6	4,9	-0,6	-0,3	0,1
<i>Čekija</i>	-2,3	-8,9	-12,1	-2,3	-6,0	5,3	-0,9	-5,9	-1,3	0,6
<i>Slovėnija</i>	4,2	-0,2	-5,5	-1,0	10,1	1,2	1,2	-3,5	3,5	-2,4
<i>Estija</i>	-13,1	-5,8	-19,5	-12,2	-12,9	-0,9	-6,3	-1,5	-5,0	-8,9
<i>Slovakija</i>	-7,1	-7,0	-12,8	-7,2	9,3	2,1	4,1	-0,8	-0,8	-1,8
<i>Rumunija</i>	-2,9	0,8	-13,3	10,2	0,2	4,5	1,8	3,4	-7,5	5,5
<i>Bulgarija</i>	-7,8	-7,5	-9,0	-18,1	-2,8	8,2	-15,3	5,3	3,0	3
<i>Lietuva</i>	-4,4	-5,8	-23,4	-5,4	-20,2	6,0	10,3	6,5	-3,3	-12,2
<i>Latvija</i>	-10,2	-3,9	-15,6	-22,2	-17,7	-6,1	-6,8	1,0	-13,2	-18,7

Šaltinis: OCDE.

Nuo 2004 metų, Vidurio Europos ir Baltijos šalyse, siekiant palaikyti žemdirbių pajamas, yra taikoma ES bendrosios išmokos už ploto vienetą schema. Pagal šią schemą ūkiams yra mokamos vienodo dydžio išmokos už kiekvieną reikalavimus atitinkantį dirbamas žemės hektarą. Be šios pagrindinės išmokos, mokamos iš ES biudžeto, kuri vadinama vienkartinė išmoka už plotus, ūkiams gali būti mokamos papildomos nacionalinės išmokos už tam tikrų rūšių augalus ir gyvulius.

Nuosavybės santykių transformacija žemės ūkyje

Privačios nuosavybės įteisinimas žemės ūkyje yra viena iš pagrindinių sąlygų, lėmusių kolektyvinio žemės ūkio modelio transformaciją. Žemės ir gamybos priemonių privatizacija buvo pagrindinis veiksnys, turėjęs pakeisti santykius tarp trijų pagrindinių gamybos faktorių (žemės,

kapitalo ir darbo) ir sukurti naujas ūkininkavimo formas, atitinkančias rinkos ekonomiką. Pokomunistinėse valstybėse žemės nuosavybės atkūrimo klausimas pasirodė labai dviprasmiškas ir susilaukia priešaringo naujai išrinktos valdžios vertinimo. Žemės nuosavybės problemų sprendimas priklauso nuo politinių jėgų santykio valdžioje ir dėl to žemės reformos koncepcija dažnai buvo keičiama. Susiduria dviejų skirtingų grupių interesai - tai buvusių savininkų arba jų palikuonių, kurių dalis yra miestiečiai, nutraukę visus ryšius su žeme, ir žemės ūkio įmonių darbininkų, kurie neturi žemės nuosavybės teisės, tačiau tarybiniais metais dirbo žemę. Įstatymų leidėjai priversti suderinti atskirų socialinių grupių interesus, o tai dažnai sukuria priešaringą ir konfliktinę situaciją tarp suinteresuotų visuomenės grupių. Pasirinktą žemės privatizavimo koncepciją taip pat lemia kiekvienos šalies žemės santykių struktūra tarpukario ir tarybiniam laikotarpyje. Skirtingai nuo Lietuvos, žemė Vidurio Europoje nebuvo nacionalizuota. Tai yra dalis žemės ūkio kooperatyvų dirbamos žemės juridiskai turėjo savininkus, kurie, deja, realiai negalėjo laisvai disponuoti savo turtu (parduoti, laisvai nuomoti, įkeisti, paveldėti). Kitą dalį žemės fondo sudarė žemė, kuri pokaryje buvo konfiskuota iš pasiturinčių ūkininkų arba vokiečių kilmės aristokratijos pasienio regionuose (Čekijos šiaurės vakaruose ir vakaruose, Lenkijos Pomeranijoje ir Sudetuose).

Naujos Vidurio Europos vyriausybės, kaip ir Lietuvos, pasirinko „istorinio teisingumo“ atkūrimo principą, tai yra žemės gražinimą buvusiems savininkams arba jų palikuonims, kurių žemė buvo konfiskuota ir visiškai atstatė laisvą žemės disponavimo teisę kooperatyvų nariams (išimtis būtų tik Albanija, kur žemė buvo išdalinta kaimo gyventojams: kiekvienas žmogus, įskaitant ir vaikus, gavo nuo 0,3 iki 0,5 ha). Siekdama nors iš dalies apginti dabartinių žemės naudotojų interesus ir išvengti žemėvaldos suskaidymo, Vengrijos vyriausybė atsisako „automatinės“ žemės restitucijos buvusių savininkų naudai: turintys teisę į žemės gražinimą gauna privatizacijos talonus, kurie galėjo būti panaudoti žemės pirkimui valstybės organizuojamuose aukcionuose. Kitas žemės paskirstymo kelias - tai žemės suteikimas asmenims, neturintiems teisės į restituciją, tačiau dirbantiems savo mažuose pagalbinuose ūkiuose. Norėdamos nors iš dalies apsaugoti pagalbinių ūkio naudotojų interesus kai kurių šalių vyriausybės suteikia žemę pagalbinių ūkio naudotojams: Vengrijoje valstiečio šeima gavo nuo 1 iki 1,5 ha, Rumunijoje nuo 0,25 iki 0,5 ha, Lietuvoje - 3 ha žemės.

Žemės ūkio kooperatyvų ir valstybinių ūkių privatizacijai buvo pasirinkti skirtingi metodai. Valstybinių ūkių, kurių skaičius atskirose šalyse labai skyrėsi, privatizacija pasireiškė įvairiomis juridinėmis formomis (turto nuoma, pardavimas arba ūkio transformavimas į įvairias bendrijas) ir buvo kontroliuojama valstybės. Tarybiniam laikotarpyje žemės ūkio kooperatyvų turtas (mašinos, pastatai, gyvuliai) buvo nedalomas visų narių turtas, o valstybiniuose ūkiuose turto savininkas buvo valstybė. Žemės ūkio kooperatyvų turtas buvo privatizuotas pajų pavidalu ir asmenų, „turinčių teisę“. Turto dalies dydis ir „turinčių teisę“ dalyvauti privatizacijoje asmenų kategorijos skiriasi atskirose šalyse. Vengrijoje žemės ūkio kooperatyvų turtą privatizuoti galėjo dirbantys kooperatyvo nariai bei pensininkai, dirbę įmonėje, ankstesni kooperatyvo nariai, išdirbę ne mažiau kaip penkerius metus bei jų palikuonys. Turto privatizacija vyko pajų pavidalu. Pajaus dydį nustatydavo visuotinis kooperatyvo susirinkimas, atsižvelgdamas į bendrą įmonės turtą bei šiuos kriterijus: dirbantiems kooperatyve, bet ne jo nariams galėjo atitekti ne daugiau kaip 10% įmonės turto, o likęs padalinamas nariams ar buvusiems nariams pagal įdirbį (nuo 40% iki 80% turto) ir įneštą turtą bei žemę į kooperatyvą (nuo 20% iki 60% bendro įmonės turto). Privatizavus turtą, pajininkai turėjo galimybę jį naudoti bendrai, kooperatyvo ar kitos juridinės formos pagrindu (akcinė bendrovė, ribotos turtinės atsakomybės bendrija ir t.t.), arba galėjo pasitraukti iš kooperatyvo ir kurti individualų ūkį. Daugeliu atveju pajininkai pasirinko žemės ūkio kooperatyvą. Čekijoje žemės ūkio kooperatyvų transformacijos įstatymas numatė dideles teises buvusiems savininkams, kurių turtas (žemė, gyvas ir negyvas inventorių) buvo „įneštas“ į kooperatyvą, pastarajam kuriantis. Įstatymas apibrėžė tris asmenų, turinčių teisę privatizuoti žemės ūkio įmonės turtą, grupes. Tai kooperatyvo nariai, kurie įnešė žemę ir turtą į kooperatyvą, kooperatyvo nariai, neįnešę turto ir buvę turto savininkai, nesantys kooperatyvo nariai. 25% kooperatyvo turto yra parduodama, o likęs kapitalas

padalinamas, remiantis šiais principais: 50% pagal įneštą į kooperatyvą žemę, 30% pagal kitą kilnojamą ir nekilnojamą turtą, kuris buvo paimtas ir naudojamas kooperatyvo ir tik 20% pagal išdirbtą laiką kooperatyve. Privatizavus turtą, nauji turto savininkai turi nuspręsti juridinį kooperatyvo statusą. Čekijos įstatymų leidėjai, suteikdami didelę turto dalį ir teises jį valdyti buvusiems savininkams, kurių didelė dalis gyvena miestuose, laikėsi „istorinio teisingumo“ principo, tačiau sukūrė konfliktingą situaciją tarp atskirų socialinių grupių (dirbančiųjų ir naujųjų turto savininkų) įmonės viduje. Skirtingai nuo minėtų šalių, Lietuvoje žemės ūkio įmonių turtas buvo privatizuojamas įmonės dirbančiųjų arba toje įmonėje dirbusių asmenų pagal išdirbtų metų skaičių. Neįtraukdama į įmonės privatizavimą buvusių žemės ir kito turto, kuris buvo paimtas ir naudojamas kolūkiui kuriantis, savininkų, Lietuva išvengė dar didesnio turto valdymo ir naudojimo suskaidymo tarp atskirų socialinių grupių. Daugeliu atveju Lietuvoje ir kitose Vidurio Europos valstybėse naujieji privatizuotų įmonių savininkai, pajininkai, nusprendė palikti turtą „transformuotame“ žemės ūkio kooperatyve ir jį naudoti bei valdyti kooperacijos pagrindais.

Agrarinių struktūrų įvairovė pokolektyvinėje erdvėje

Vykstant dekoloktyvizacijos procesui Vidurio Europos kaime susiformavo agrarinis dualizmas. Tai yra susikūrė stambios agrarinės struktūros, naudojančios samdomą darbą, ir smulkūs šeimyniniai ūkiai. Tačiau atskirų agrarinių struktūrų tarpusavio santykis skiriasi atskirose šalyse. Šeimyniniai ūkiai, kurie yra pagrindas Vakarų Europos žemės ūkio, netapo vyraujančia gamybos forma visoje Vidurio Europoje. Jei Lenkijoje, Lietuvoje ir Rumunijoje dominuoja šeimyniniai ūkiai, Čekijoje ir Slovakijoje išliko stambios žemės ūkio įmonės. Vengrijoje yra pusiausvyra tarp dviejų agrarinių struktūrų.

Agrarinių struktūrų įvairovę lemia žemės dekoncentravimo ir užimtų žemės ūkyje gyventojų dalies vystymasis nuo 1990 metų.

7 lentelė. Ūkių pasiskirstymas pagal žemės ūkio naudmenų plotus Vidurio Europoje

Dydis	Čekija		Slovakija		Lietuva		Vengrija		Lenkija		Vokietija		Vokietijos naujosios žemės	
	Dalis nuo viso skaičiaus (%)	Dalis nuo ŽŪN (%)	Dalis nuo viso skaičiaus (%)	Dalis nuo ŽŪN (%)	Dalis nuo viso skaičiaus (%)	Dalis nuo ŽŪN (%)	Dalis nuo viso skaičiaus (%)	Dalis nuo ŽŪN (%)	Dalis nuo viso skaičiaus (%)	Dalis nuo ŽŪN (%)	Dalis nuo viso skaičiaus (%)	Dalis nuo ŽŪN (%)	Dalis nuo viso skaičiaus (%)	Dalis nuo ŽŪN (%)
0-5	58,1	1,0	91,9	2,4	62,1	19,1	89,6	9,5	66,5	16,0	24,9	1,5	26,3	0,3
5-10	10,5	0,9	2,1	0,5	21,0	16,0	4,3	5,4	17,1	18,4	15,7	2,6	11,8	0,4
10-20	9,3	1,6	1,4	0,7	10,5	15,6	2,8	6,9	11,4	23,5	18,5	6,7	12,3	0,9
20-50	8,5	3,3	1,3	16,6	4,6	14,8	1,8	10,1	4,2	17,8	24,2	18,3	12,1	2,1
> 50	13,5	93,1	3,3	95,1	1,9	34,5	1,4	68,1	0,8	24,3	16,7	70,9	37,4	96,0
Viso	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Šaltinis: <http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/2005>

8 lentelė. Pokolektyvinės struktūrinės transformacijos raida

	Struktūrinės koncentracijos laipsnis		
Užimtų gyventojų žemės ūkyje dalis ir raida	Dominuoja stambios struktūros naudojančios samdomą darbą	Didelių ir mažų ūkių bimodalinė struktūra	Dominuoja vidutiniai ir smulkūs ūkiai
Maža dalis ($\leq 5\%$) ir mažėjimas	Rytų Vokietija Čekija Slovakija	Vengrija	
Vidutinė dalis ir stabilumas (10%-20%)			Lietuva Lenkija

Šaltinis: M.-C. Maurel, G. Laquement (redaktoriai), *Agriculture et ruralité en Europe centrale*, Paryžius, 2007, p.59.

Išskiriami du žemės ūkio tipai pagal struktūrinę dekoncentraciją ir užimtų žemės ūkyje gyventojų dalies raidą:

- koncentruotų agrarinių struktūrų žemės ūkis, kuriame dominuoja stambūs ūkiai (didesni nei 100 hektarų) ir dirbančiųjų žemės ūkyje dalis yra nedidelė bei nuolatos mažėja (mažiau nei 10%). Toks žemės ūkis yra Rytų Vokietijoje, Čekijoje, Slovakijoje ir iš dalies Vengrijoje, kur greta stambių struktūrų vyrauja ir smulkūs bei vidutiniai ūkiai.
- Mažai koncentruotų agrarinių struktūrų žemės ūkis, kuriame dar dirba didelė dalis gyventojų. Toks žemės ūkis vyrauja Lenkijoje, Lietuvoje ir Latvijoje. Rumunijoje vyrauja bimodalinė struktūra, tačiau kaip ir trijose minėtose šalyse didelė gyventojų dalis yra užimta žemės ūkyje (2006 metais Rumunijoje žemės ūkyje dirbo 30,6%).

Čekija : stambių agrarinių struktūrų žemės ūkio pavyzdys

Čekijos žemės ūkyje vyrauja stambūs ūkiai, susikūrę po kooperatyvų ir valstybinių įmonių privatizacijos. Jie turi labai įvairų juridinį statusą, tačiau visos įmonės yra „juridiniai asmenys“. Tokių įmonių yra 2 833 ir jos dirba 71% žemės ūkio naudmenų. Ūkiai yra labai dideli ir užima kelis tūkstančius hektarų. Yra ir labai didelių įmonių, pavyzdžiui šalyje veikia 136 žemės ūkio įmonės (62 akcinės bendrovės ir 52 žemės ūkio kooperatyvai), kurios dirba daugiau kaip 3000 hektarų žemės. Didžioji dalis jų dirbamos žemės yra nuomojama (96% nuo visos dirbamos žemės).

2005 metais Čekijoje buvo 39 419 šeimyninių ūkių, kurie dirbo 29% žemės ūkio naudmenų. Vidutinis šeimyninio ūkio dydis yra 26 hektarai žemės. Tačiau daugiau kaip pusė ūkininkų ūkių turi mažiau nei 10 hektarų žemės. Dideli šeimos ūkiai žemę nuomoja (64% dirbamos žemės yra nuomojama).

Šalyje šeimyniniai ūkiai kūrėsi lėtai po kolektyvinio periodo. Tai lėmė daugelis faktorių. Jei žemės restitucija ir valstybės pagalba ūkininkų ūkiui iki 10 dešimtmečio vidurio skatino šeimyninio ūkio vystymąsi, vėliau šis procesas sulėtėjo. Taip pat daugelis žemės ūkio įmonių dirbančiųjų nebuvo linkę ūkininkauti savarankiškai dėl žemės bei pradinio kapitalo neturėjimo ir paliko kaimą.

Čekijos žemės ūkis susiduria su problemomis paveldėtomis iš dekoloktyvizacijos periodo. Trijų rūšių skolos slegia žemės ūkio įmones ir trukdo jų adaptaciją rinkoje: skolos valstybei pavaldėtos iš tarybinių metų, skolos nesumokėtos kooperatyvų nariams už jų privatizacijos pajų, skolos bankams už paimitus kreditus, siekiant modernizuoti gamybą. Taip pat nors čekų ūkiai pasižymi vienu didžiausiu ekonominiu produktyvumu Vidurio Europoje, jis dar yra nepakankamas lyginant su Vakarų Europos ūkiais. Čekijos ūkininkams yra sunku konkuruoti su šalyje investuojančiais Vakarų Europos ūkininkais (pavyzdžiui, olandais) ypač nuomojant ar

perkant žemę. Žemės rinka nėra aktyvi, nežiūrint tai, kad yra parduodama valstybinė žemė ir taikoma parama žemės pirkimui. Tik 120 000 hektarų privačios ir valstybinės žemės buvo parduota 2004 metais. Daugiau nei 9/10 žemės ūkio paskirties žemės yra nuomojama iš valstybės arba žemės savininkų, kurių dauguma negyvena kaime. Tiek žemės ūkio įmonės, tiek ūkininkų ūkiai yra pažeidžiami dėl to, kad per mažai turi savo nuosavos žemės.

Vengrija: agrarinio dualizmo pavyzdys

Po 1990 metų Vengrijos žemės ūkyje susiformavo dvi agrarinės struktūros: stambios žemės ūkio įmonės ir šeimyniniai ūkiai. Skirtingai nuo Čekijos, šalyje yra didesnis skaičius šeimyninių ūkių. Valstybės politikos kaita yra viena iš priežasčių lėmusių tokios agrarinės struktūros formavimąsi. Vykdamas žemės ūkio reformą, politinė valdžia neturėjo aiškios reformos koncepcijos ir priklausomai nuo valdžioje esančių politinių partijų remdavo arba smulkų ir vidutinį šeimyninį ūkį, arba žemės ūkio įmones, siekiant nesugriauti gamybos potencialo. Taip pat tarybiniais metais Vengrijoje svarbų vaidmenį vaidino pagalbinių žemės ūkio dirbančiųjų ūkiai ir privatūs ūkiai teritorijose, kuriose nebuvo įvykdyta kolektyvizacija (kalnuotos ir mažo agronominio potencialo teritorijos). Privatus sektorius 1985 metais dirbo 12 % žemės ūkio naudmenų.

9 lentelė. Ūkių skaičius ir dydis Vengrijoje 2000 metais

Ūkių dydis	Ūkių skaičius		Plotas		Vidutinis dydis
	Skaičius	%	Hektarai	%	Hektarai
Individualūs ūkiai					
Mažiau nei 10 ha	908 595	97,79	890 590	34,07	0,98
10-50 ha	42846	4,47	916 730	35,07	21,40
50-100 ha	4601	0,48	324 920	12,43	70,62
100-300 ha	2205	0,23	360 209	13,78	163,36
300 ha ir daugiau	287	0,03	121 551	4,65	423,52
Viso	958 534	100,0	2614 000	100,0	2,73
Žemės ūkio įmonės					
10 ha et plus	1065	12,71	3067	0,08	2,88
10-50 ha	1771	21,71	40640	1,06	22,95
50-100 ha	809	9,65	45 625	1,19	56,40
100-300 ha	1635	19,51	232 724	6,07	142,34
300 ha ir daugiau	3102	37,01	351 1944	91,60	1132,15
Viso	8382	100,0	383 4000	100,0	457,41

Šaltinis: Vengrijos statistikos departamentas KSH, Agrargazdasagi informaciok, 2002, 5, p. 31.

Nuo reformos pradžios šalyje privatizuotų žemės ūkio kooperatyvų skaičius nuolatos mažėja ir 2000 metais veikė 959 žemės ūkio kooperatyvai, kurie dirbo 18 % žemės ūkio naudmenų. Taip pat vyksta kooperatyvų transformacija į įvairias bendrijas, superkant kooperatyvų narių pajus. Šiuo metu Vengrijoje yra 8 382 žemės ūkio įmonės (kartu su žemės ūkio kooperatyvais) kurios dirba maždaug pusę žemės ūkio naudmenų.

958 534 šeimyniniai ūkiai dirba kitą pusę žemės ūkio naudmenų. Vengrų šeimyniniai ūkiai yra maži: net 90,4% ūkių yra mažesni už 5 hektarus žemės, o vidutinis ūkio dydis siekia tik 2,73 hektarus. Daugiau kaip pusė (60%) individualių ūkių gamina tik savo reikmėms, o trečdalis rinkoje parduoda tik šeimoje nesuvarotos produkcijos likutį. Šalyje yra 20 000 prekinį ūkių. Pastaraisiais metais Vengrijoje mažėja smulkių ūkių (mažesnių nei 1 hektaras) skaičius ir didėja vidutinių ūkių skaičius.

Lenkija : šeimininio žemės ūkio pavyzdys

Skirtingai nuo kaimyninių šalių Lenkijoje tarybiniais metais dominavo individualūs ūkiai, kurie dirbo 76,2% žemės ūkio naudmenų. Žemės ūkio įmonės (valstybiniai ūkiai ir žemės ūkio kooperatyvai) buvo paplitę vakariniuose ir šiauriniuose šalies regionuose ir po 1990 metų buvo parduoti arba išnuomoti žemės ūkio bendrijoms, kurios šiuo metu dirba tik 2% žemės ūkio naudmenų.

Lenkijoje vyrauja šeimininiai ūkiai, kurie pagamina 90% žemės ūkio produkcijos. 2002 metais šalyje buvo 1 951 700 šeimininių ūkių didesnių nei 1 hektaras. Individualiuose ūkiuose dirbo net du milijonai šalies gyventojų. Šeimininiai ūkiai yra maži : 80% ūkių turi mažiau nei 10 hektarų žemės, o vidutinis ūkio dydis yra tik 6,2 hektarai.

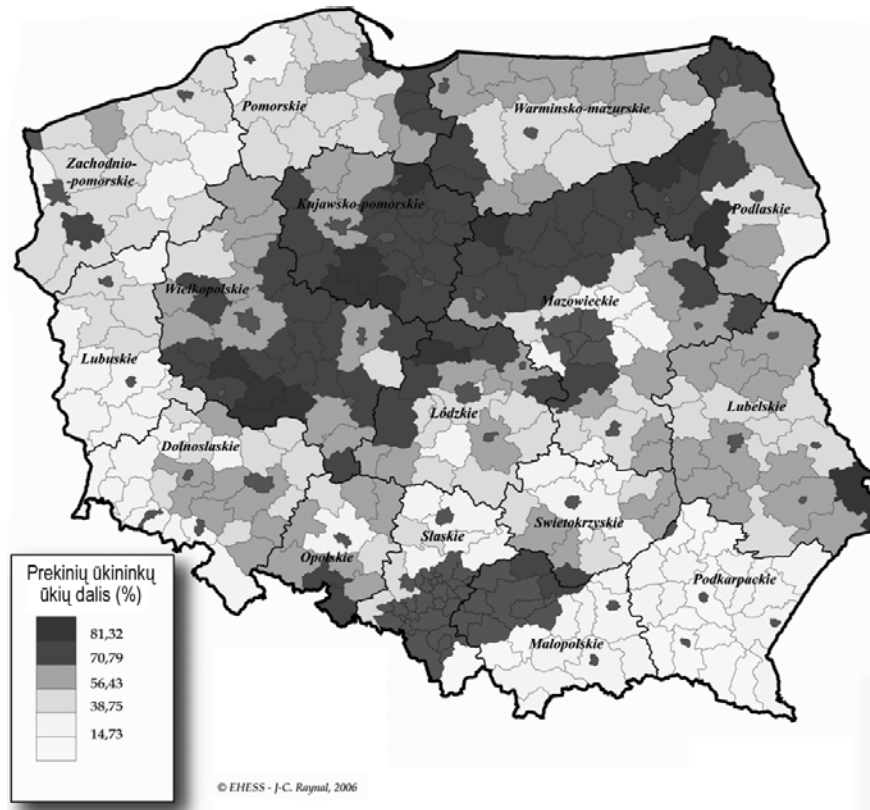
Lenkijos šeimininiai ūkiai skiriasi pagal parduodamos produkcijos kiekį ir gamybos logiką. Didelė dalis šeimininių ūkių gamina tik savo poreikiams, o 17% ūkių visiškai nevykdo žemės ūkio veiklos. Ūkininkų šeimos pajamų analizė parodė, kad natūrinių ūkių pragyvenimo šaltinis yra ne žemės ūkio veikla, o įvairios socialinės pašalpos, senatvės pensijos, kurių dėka pragyvena šeima ir yra išlaikomas ūkis. Didžioji dalis tokių ūkių nenuomoja ir neparduoda žemės, ir tai stabdo prekinio ūkio vystymąsi. Tokia agrarinė struktūra lėtina žemės ūkio modernizavimo procesus Lenkijoje.

10 lentelė. Gyventojų, gyvenančių ūkyje, pajamų struktūros vystymasis Lenkijoje (procentais)

Pragyvenimo šaltinis	1996	2002
Pagrindinis ar dalinis iš darbo ūkyje	17,6	13,8
Pagrindinis ar dalinis iš darbo ne žemės ūkyje	20,6	21,2
Pagrindinis ar dalinis iš ne darbo pajamų	28,5	25,8
Išlaikomas kitų šeimos narių	32,8	38,8
Kitos pajamos	0,5	0,4

Šaltinis: R. Kulikowski, *Przegląd geograficzny*, 2005,4, p. 539.

2002 metais maždaug pusė šeimininių ūkių (47%) gamino tik rinkai. Prekiniai ūkiai agrarinėje struktūroje vyrauja centriniuose šalies regionuose nuo Didžiosios Lenkijos (Wielkopolskie) vakaruose iki Podlaskie rytuose. Priešingai natūriniai arba valstietiški ūkiai yra paplitę pietryčiuose ir Mažojoje Lenkijoje (Malopolskie).

5 pav. Prekiniai ūkiai Lenkijoje 2003 metais

LIETUVOS KAIMO VISUOMENĖS IR TERITORIJŲ RAIDA XX AMŽIUJE

XX amžiuje įvyko didelių pakitimų, kurie palietė Lietuvos kaimo visuomenę. Per gana trumpą laikotarpį Lietuvos kaime įvyko trys dideli lūžiai: tarpukario agrarinė reforma, kolektyvizacija ir po nepriklausomybės atkūrimo dekolektyvizacija. Lietuvos kaimo visuomenės vystymosi bruožus lemia tai, kad agrarinės reformos ir nepriklausomybė yra susijusios tarpusavyje: nepriklausomos valstybės sukūrimas ir agrarinė reforma valstietijos naudai tarpukario metais, sovietinė okupacija ir kolektyvinio žemės modelio įtvirtinimas bei nepriklausomybės atkūrimas ir agrarinė reforma.

Daniškasis žemės ūkio modelis tarpukaryje

Po nepriklausomybės paskelbimo 1918 metais į pirmą vietą iškyla agrarinės politikos formavimas, kuris kaip faktorius vėliau nulems tautos ekonominį ir socialinį vystymąsi. Naujoji Lietuvos inteligentija, kilusi iš valstietijos ir paveikta vakarietiško idėjų, pasisakė už laisvos kaimo valstietijos sukūrimą. Agrarinės reformos įvykdymą tautinės valstietijos naudai skatino ir to meto Lietuvos politinė, ekonominė ir socialinė padėtis. Po I Pasaulinio karo didžioji dalis žemių buvo sukaupta svetimšalių dvarininkų rankose, o jie buvo priešiški nusiteikę prieš šalies valstybingumo atkūrimą (tik 12,5% dvarininkų save laikė lietuviais). Tuo tarpu didžioji kaimo gyventojų dalis visai neturėjo žemės arba jos turėjo nepakankamai. Tokia žemės nuosavybės struktūra buvo viena iš žemės reformą lėmusių priežasčių. Žemės reforma turėjo atitaisyti ir istorinę neteisybę: dalis žemių lengvatinėmis sąlygomis per Valstiečių banką ir nusavinant lietuvių bei lenkų žemes po sukilimų prieš caro valdžią buvo suteikta rusų piliečiams vykdant šalies rusifikacijos politiką. Taigi reformos kūrėjai žemės nuosavybės struktūros pakeitimą laikė būtinu, kad būtų atitaisyti istoriškai neteisėtai susiklostę žemės nuosavybės santykiai ir sukurta stipri tautiška valstybė. Spręsdami žemės klausimą nepriklausomos valstybės kūrėjai laikėsi radikalių nacionalistinių bei humaniško idėjų - patenkinti ne mažos savininkų grupės, bet savo tautos interesus. Tuo pat metu jaunai valstybei iškilo ir gynybos problema. Kad patrauktų savanorius krašto gynybai ir atremtų rusų bolševikų agitaciją, valdžia savanoriams pažada suteikti žemę.

Lentelė Nr. 11 - Žemės suteikimas savanoriams 1920-1937

Metai	Savanorių skaičius	Metai	Savanorių skaičius
1920	55	1929	745
1921	182	1930	739
1922	156	1931	451
1923	1 549	1932	480
1924	1 484	1933	459
1925	999	1934	192
1926	582	1935	110
1927	1 038	1936	99
1928	1 310	1937	12
		Viso	10 642

Šaltinis: B.Povilaitis, Lietuvos žemės ūkis 1918-1940, Torontas, 1988.

Tarpukario vyriausybės kaip pavyzdį nacionaliniam žemės ūkiui vystyti pasirenka „daniškąjį“ žemės ūkio modelį, kuris geriausiai atitiko jaunos valstybės politinius, ekonominius ir socialinius interesus. Daniškasis žemės ūkio modelis, kuris Vakarų Europoje formavosi jau nuo XIX amžiaus, po I Pasaulinio karo paplinta ir daugelyje naujai susikūrusių Vidurio ir Rytų Europos valstybių. Jis remiasi smulkiais ir vidutiniais šeimyniniais ūkiais, progresyviu valstietijos švietimu bei ūkių modernizavimu ir kooperacija. Vystant žemės ūkį pagal daniškąjį modelį valstybė užima

svarbią vietą kuriant ūkininkų švietimo, kooperacijos ir kreditavimo sistemą. Lietuvoje daniškasis žemės ūkio modelis kuriamas palaipsniui, pradedant žemės reforma, vėliau išskirtiniu švietimu ir žemės ūkio mokslo vystymu ir baigiamas stiprios žemės ūkio produktų perdirbimo ir prekybos sistemos kooperacijos pagrindu sukūrimu.

Žemės reformos, kurios pagrindinis tikslas buvo aprūpinti bežemius ir mažažemius žeme, ir išperkamuųjų mokesčių laisviems valstiečiams panaikinimo dėka Lietuvoje sudaromos sąlygos smulkaus ir vidutinio ūkio formavimuisi bei panaikinama stambi žemėvalda. Žemės reforma palietė 559,476 ha žemės, kurios didžiąją dalį sudarė privati stambių dvarininkų žemė, ir kurios 361 551 ha išdalijama bežemiams, 90 227 ha mažažemiams. Reforma neapsiriboja vien žemės nuosavybės struktūros pakeitimu, bet numato taip pat ir kraštotvarkos darbus, kuriais siekiama pertvarkyti teritoriją efektyviai gamybai. Žemės suteikimas viename masyve panaikinant režinę žemėnaudą bei bendras ganyklas ir servitutus, vienkieminės apgyvendinimo sistemos sukūrimas skatino gyvulininkystę, kuriai Lietuvoje buvo palankios gamtinės sąlygos ir to meto pasaulinė rinka.

Siekiant sukurti prekinį ūkį, Lietuvos vyriausybė vykdo žemės ūkio intensyvinimo programą, kuri apima žemių sausinimo, naujų augalų veislių selekcijos darbus, tobulesnių gamybos priemonių naudojimo skatinimą, steigiant žemės ūkio mašinų ir įrankių naudojimo ratelius ir javų valymo punktus. Tačiau didžiausia pažanga buvo pasiekta gyvulininkystės, kuri buvo pagrindinis Lietuvos eksporto šaltinis, srityje. Šiam sektoriui valstybė ir skiria didžiausią dėmesį, pradėdama nuo žemiausios grandies, ūkių, ir baigdama perdirbamąją pramonę bei užsienio prekybą. Tarpukaryje išvedamos ir visame krašte paplinta naujos produktyvios gyvulių veislės, kurios naudojamos ir šiandien. Bandos produktyvumo gerinimas vykdomas per įvairias draugijas ir kooperatyvus, kurių nariai yra patys ūkininkai. Tokia žemės ūkio vystymo priemonė, besiremianti narių tiesioginiu dalyvavimu ir savivalda, yra labai efektyvi ir demokratiška.

Daniškasis liuteroniškose žemėse gimęs žemės ūkio modelis yra tipiškos protestantiškos mąstysenos vaisius. Pagal šią religiją žmogus yra tuo geresnis, kuo labiau jis yra išsimokslinęs. Tad ir katalikiškoje Lietuvoje šio daniškojo modelio dėka kuriamos įvairios žemės ūkio mokyklos, pirmosios žemės ūkio akademijos.

Siekiant vystyti eksportinį žemės ūkį, valstybei reikėjo sukurti tarpinę instituciją tarp tiekėjo ir perdirbėjo, kuri užtikrintų nuolatinį ir disciplinuotą žemės ūkio produktų tiekimą ir kontrolę. Žemės ūkio kooperatyvai ir atliko tarpininko vaidmenį tarp ūkininkų ir perdirbimo įmonių bei prekybos kompanijų. Taip pat pati kooperacijos idėja atitiko pačių žemdirbių interesus ir demokratijos principus. Kooperatyvo funkcionavimas remiasi visų narių lygybe, laisvu dalyvavimu bendrovėje, pelno paskirstymu ne pagal įneštą kapitalą, o pagal dalyvavimą kooperatyvo apyvartoje. Tai ne pelno siekiančios, o ūkininko interesus atstovaujančios organizacijos. Padedant valstybei, Lietuvoje sukuriamas tankus įvairios veiklos kooperatyvų tinklas. 1938 metais Lietuvoje veikė 1 153 kooperatyvai ir 6 kooperatinės bendrovės. Gausiausi buvo pieno perdirbimo kooperatyvai. Didžioji dalis šalies eksporto vyko ne per privačias kompanijas, bet per žemės ūkio kooperacines bendroves, iš kurių stambiausios – „Pieno centras“ (21% žemės produktų eksporto) ir „Maistas“ (25% žemės ūkio produktų eksporto).

Tarpukario nepriklausomybės laikotarpis buvo labai svarbus Lietuvos kaimo visuomenei. Per kelis dešimtmečius Lietuvai pavyko sukurti laisvų santykinai klestinčių valstiečių klasę, kuri ir užtikrino jaunos valstybės ekonominį vystymąsi. Remiantis detalia istorinių šaltinių analize galima teigti, kad Lietuva nebuvo „tamsių“ dvarininkų ir buožių išnaudojamų valstiečių kraštas, kaip vėliau teigs tarybiniai ideologai. Žinoma, kaip ir bet kokioje kapitalistinėje visuomenėje, Lietuvos kaime pasireiškė turtinė diferenciacija ir ne visi ūkiai turėjo vienodas galimybes išlikti rinkoje, ypač pasaulinių krizių metais. Nepriklausomos Lietuvos vyriausybės, nepriklausomai nuo to, kokioms politinėms partijoms jos atstovavo, visada orientavosi į Vakarų vertybes, o ne į komunistinius Rytus. Pagal savo socialinę struktūrą, ekonominę orientaciją, kultūrą ir vertybes Lietuva priklausė Šiaurės Vakarų Europos erdvei, kaip ir Danija, Belgija, Olandija ir Skandinavijos šalys. Tas trumpas nepriklausomybės laikotarpis leido suformuoti tautos savimonę ir

paliko gilius pėdsakus tautos atmintyje. Ar ne tokios ekonominės ir socialinės šalies sanklodos, kurią mes vadiname daniškuoju modeliu, dėka Lietuva vėl siekė savo nepriklausomybės po penkiasdešimt tarybinės santvarkos metų?

12 lentelė. Lietuvos ūkiai 1930 metais

Ūkių dydis (ha)	Skaičius	%	Bendras plotas (ha)	%
nuo 1 iki 10	13 797	23,7	736 973	17,07
nuo 10,1 iki 20	92 808	32,3	1 293 656	29,96
nuo 20,1 iki 30	34 197	11,9	826 593	19,14
nuo 30,1 iki 50	20 597	7,17	762 894	17,66
nuo 50,1 iki 100	6 476	2,25	425 025	9,84
daugiau nei 100,1	1 602	0,56	273 373	6,33
Viso	287 380	100	4 318 514	100

Šaltinis: A. Musteikis, Lietuvos žemės ūkis ir statistika, Dillingenas, 1948.

Kolektyvinis žemės ūkis

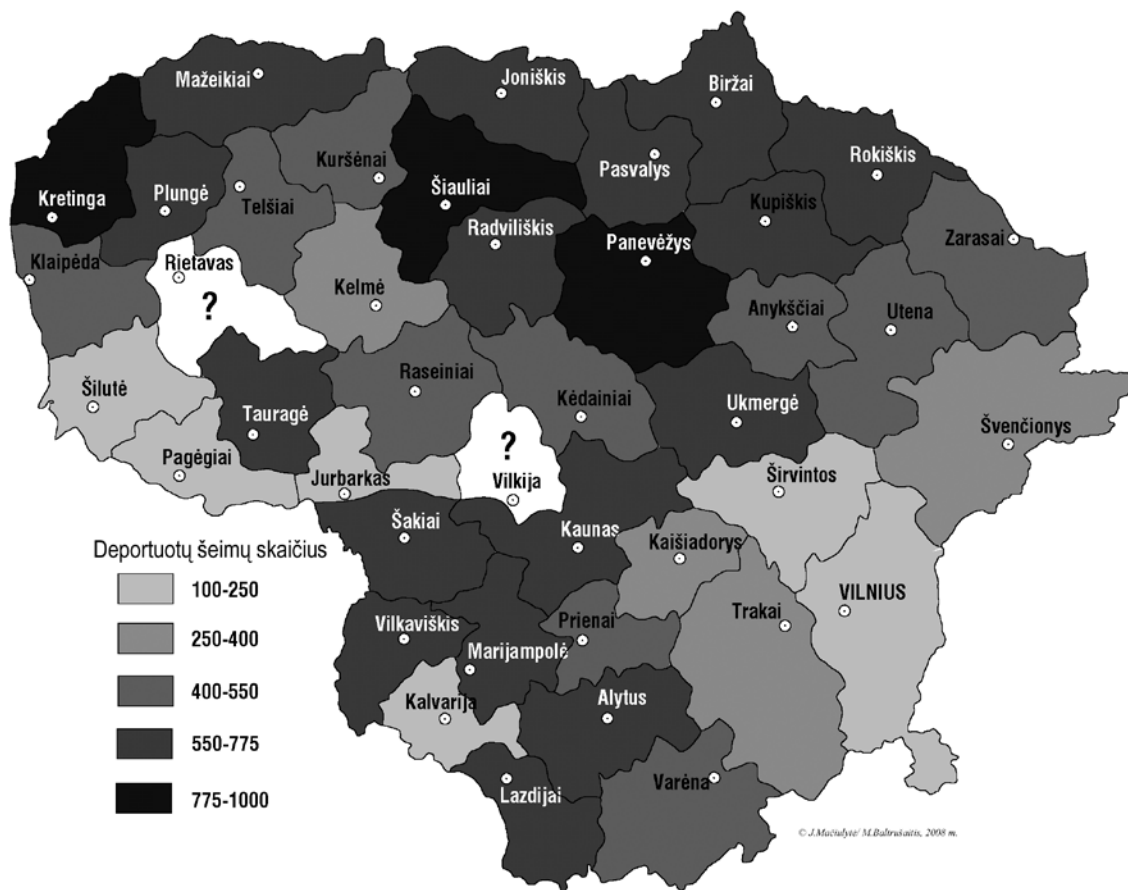
Tarybų Sąjungos okupacija užbaigė Lietuvos nepriklausomybės periodą ir kartu laisvos demokratiškos kaimo visuomenės formavimąsi. Prijungus šalį prie TSRS, Lietuva patiria didelius politinius, ekonominius ir socialinius pasikeitimus. Tris dešimtmečius formuotas žemės ūkio modelis brutaliai keičiamas antagonistiniu kolektyviniu žemės ūkio modeliu, kuris pasižymi žemės ir gamybos priemonių suvisuomeninimu ir kolektyviniu darbu.

Tarybinė žemės reforma ir žemės ūkio kolektyvizacija

1940 metais okupacinė valdžia skelbia žemės nacionalizavimą ir nusavintos žemės išdalijimą bežemiams ir mažžemiams. 1944 metais okupacinei armijai vėl užėmus Lietuvą tarybų valdžia tęsia žemės reformą, kad patrauktų į savo pusę smulkią kaimo valstietiją. Tačiau tai buvo tik laikina priemonė prieš žemės ūkio kolektyvizacijos paskelbimą. Priešingai nuo Tarybų Rusijoje vykdytos reformos, Lietuvoje ši reforma nebuvo inspiruota kaimo visuomenės, bet organizuota okupacinės valdžios. Remiantis istoriniais šaltiniais, galima teigti, kad tarybinė žemės reforma nesusilaukė didelio Lietuvos valstiečių palaikymo. Mažžemiai atsisako jiems suteiktos žemės, pasekmė - išeina įsakas, draudžiantis vietinei valdžiai priimti grąžinamą žemę (pavyzdžiui, 1940 metais 4 492 naujakuriai atsisako jiems suteiktos žemės). Pokaryje tarybų valdžia remia smulkų ūkį, tačiau bando įvairiomis priemonėmis sunaikinti vidutinį ir stambų prekinį ūkį, nusavindami dalį žemės (privačiam ūkiui paliekama iki 30 hektarų žemės), įvesdami diferencijuotą mokesčių ir maisto produktų prievolių sistemą priklausomai nuo ūkio dydžio ir pajamų. 1947 metais LKP CK priima nutarimą, kuriame nurodomi buožinio ūkio požymiai. Remiantis minėtu nutarimu, apskričių vykdomieji komitetai sudaro buožinių ūkių sąrašus, kuriems įvedami mokesčių priedai. Iki oficialaus kolektyvizacijos paskelbimo tarybų valdžia ekonominėmis priemonėmis siekė likviduoti vidutinį ir stambų ūkį bei stabdė prekinio privataus ūkio vystymąsi.

1948 metais Lietuvos TSR Ministrų Taryba ir Lietuvos KP CK priima nutarimą, skelbiantį žemės ūkio kolektyvizaciją. Priešingai nuo kitų Vidurio ir Rytų Europos socialistinių šalių, Baltijos šalyse kolektyvizacija vyko labai greitai ir taikant represines priemones - deportacijas. 1948 ir 1949 metų ūkininkų deportacijų, žinomų kodiniais pavadinimais „Vesna“ ir „Priboj“, metu buvo ištremtos 20 050 ūkininkų šeimos. Įvykdytos masinės deportacijos paspartino kolūkių kūrimąsi. Jei kolektyvizacijos pradžioje kolūkių pagrindą sudarė mažžemiai ir bežemiai, po deportacijų į kolūkius pradeda stoti ir vidutiniai valstiečiai. 1950 metais kolektyvinėms žemės

ūkio įmonėms priklauso 62,4% visų valstiečių. Atskirų regionų kolektyvizacijos laipsnis buvo labai skirtingas. Daugiausia kolektyvinių įmonių sukuriama reginiuose, nukentėjusiuose nuo deportacijų (Šiaurės ir Vidurio Lietuva) bei Mažojoje Lietuvoje, kur ant „laisvų žemių“ kuriami pirmieji tarybiniai ūkiai. 1951 metais vėl vykdomi valstiečių šeimų trėmimai, kad kolektyvizacija būtų galutinai užbaigta. Tais pačiais metais kolektyvizacija Lietuvoje laikoma užbaigta ir kolūkiams bei tarybiniam ūkiams priklauso 94,1% visų valstiečių. Kolektyvizacijos metu taikytinos kraštutinės represinės priemonės sunaikino valstiečių elitą ir po nepriklausomybės atkūrimo tas faktorius tiesiogiai veiks šeimyninio ūkio atsikūrimą kai kuriuose Lietuvos regionuose.

6 pav. Ūkininkų deportacijos 1948-1949 metais

Žemės ūkio vystymasis tarybiniais metais

Tarybiniais metais Lietuvos žemės ūkis pasižymėjo vienais iš geriausių rodiklių Tarybų Sąjungoje ir buvo viena iš pagrindinių Lietuvos ekonomikos šakų kartu su maisto pramone, pagaminančia net 27% BVP. Lietuvos žemės ūkio gamybos efektyvumas ir žemdirbių pragyvenimo lygis buvo žymiai aukštesnis negu TSRS vidurkis. Tačiau nežiūrint šios pažangos tarybinio laikotarpio, Lietuvos žemės ūkis Europos kontekste buvo nelabai efektyvus ir stipriai subsidijuojamas.

Lietuvos žemės ūkis prekybiniais mainais buvo stipriai integruotas į Tarybų Sąjungos ekonominę sistemą. Lietuva, eksportuodama žemės ūkio produktus (37% pagaminto pieno, 33% mėsos), mainais gaudavo pašarinių grūdų, aliejinių augalų išspaudų, trąšų ir beveik visą žemės ūkio techniką ir kurą. Skirtingai nuo kitų Vidurio Europos socialistinio bloko valstybių, Lietuva neturėjo savarankiškų užsienio prekybos institucijų. Gamybos specializaciją, tikslus ir rinkas nusprendavo

centrinės TSRS institucijos, o vietinės respublikinės institucijos vykdė tik centro direktyvas. Paskelbus politinę šalies nepriklausomybę, dėl tokios ekonominės integracijos ir ekonominės orientacijos į TSRS rinkas Lietuvos ekonominės reformos vyks sunkiau negu kitose buvusiose socialistinėse šalyse.

Žemės ir gamybos priemonių suvisuomeninimas pakeitė socialinius santykius ir sukūrė naujas gamybos formas žemės ūkyje. Kolūkiai ir tarybiniai ūkiai tampa vyraujančia gamybos forma, kuri integruoja ekonominę ir socialinę veiklą kaimiškose teritorijose. Pirmaisiais dešimtmečiais po kolektyvizacijos kaimo visuomenė išlieka homogeniška ir sudaryta iš valstiečių-kolūkiečių. Tačiau septintajame dešimtmetyje pradėtas žemės ūkio gamybos intensyvinimo procesas diferencijuoja kaimo visuomenę ir sukuria naujas socioprofesines grupes bei radikaliai pakeičia žemdirbių gyvenimo būdą. Žemės ūkio įmonė tampa ne tik darbo, bet ir socialinio kultūrinio gyvenimo vieta. Nors tarybinė sistema sukuria naujo tipo žemdirbį, tradiciniai valstietiško gyvenimo būdo elementai išlieka pagalbiniuose ūkiuose.

Kolektyvinio žemės ūkio funkcionavimas

Kolektyvinėse žemės ūkio įmonėse gamybos procesas organizuojamas atskiriant augalininkystės ir gyvulininkystės šakas, suskaldant biologinį gamybos procesą į smulkias grandis, kurių valdymas patikimas siauros specializacijos darbuotojui. Darbas socialistinėje žemės ūkio įmonėje organizuojamas pramonės pavyzdžiu, tai yra įvairiomis gamybos brigadomis, kuriose kiekvienas darbuotojas turi griežtai apibrėžtas funkcijas ir normuotą darbo laiką. Nuo 1960 metų darbo pasidalijimo procesas išauga žemės ūkio mechanizavimo ir intensyvinimo metodų taikymo dėka. Kaimo visuomenė diferencijuojasi pagal socialines profesines grupes. Baltijos respublikos pasižymėjo dideliu žemės ūkio specialistų skaičiumi, tačiau žemdirbiai, neturintys specialaus išsilavinimo ir atliekantys rankų darbus, sudarė daugiau nei trečdalį visų dirbančių žemės ūkyje.

Žemės ir gamybos priemonių nuosavybės suvisuomeninimas panaikino žemdirbių darbo motyvaciją. Įvairios priemonės (mėnesinis darbo užmokestis, premijos, apskaita pagal darbo brigadas), kuriomis buvo siekiama suinteresuoti žemdirbius ir pagerinti darbo rezultatus, nedavė lauktų rezultatų. Dėl išskaidyto gamybos proceso ir sezoniškumo žemės ūkyje sunku įvertinti kiekvieno individo įnašą į galutinį produktą. Nauja darbo apmokėjimo sistema žemės ūkio įmonėse garantavo žemdirbiams pastovias ir pakankamas pajamas, tačiau požiūris į darbą priklausė nuo kiekvieno asmeninių savybių.

Gamybos organizavimas, įmonės ekonominė ir finansinė sėkmė labai priklausė nuo ūkio vadovo. Planinėje administracinėje ekonomikoje vadovas užėmė tarpinę padėtį tarp įmonės dirbančiųjų ir valdžios institucijų. Nuo gerų vadovo ryšių su valdžios institucijomis ir sugebėjimų organizuoti gamybą priklausė įmonės ekonominiai ir finansiniai rezultatai, o kartu ir dirbančiųjų materialinė gerovė. Tokia valdymo forma sukūrė veiklių ir išsimokslinusių vadovų socialinį sluoksnį, tačiau atpratino daugelį žemdirbių nuo atsakomybės ir savarankiško mąstymo.

Tarybiniais metais radikaliai keičiasi socialinis ir kultūrinis kaimo gyvenimas. Nuo 1960 metų pradama vykdyti „kaimo priartinimo prie miesto“ politika, kurios tikslas pagerinti žemdirbių gyvenimo ir darbo sąlygas, kad būtų sustabdyta jaunų žmonių migracija į miestus. Minėtos politikos dėka žemdirbiai gauna tokius pat socialinio gyvenimo privalumus, kaip ir miesto dirbantieji: atostogas, normuotą darbo dieną, mėnesinį atlyginimą, išėgines savaitės dienas. Taip pat kuriama nauja apgyvendinimo sistema, centrinės gyvenvietės, kuriose stengiamasi statyti visą kompleksą socialinės kultūrinės infrastruktūros objektų ir gyvenamųjų namų, turinčių miesto komfortą. Tačiau kaip rodė gausūs moksliniai tyrimai, nors kaimo gyventojų būsto sąlygos ir socialinis kultūrinis gyvenimas žymiai pagerėjo, tačiau skirtumas tarp miesto ir kaimo išliko - ypač vertinant darbo sąlygas, kurios dėl žemės ūkio gamybos pobūdžio buvo sunkesnės nei miesto darbininkų. Taip pat dėl darbo sodybinuose sklypuose kaimo žmonės turi mažiau laisvalaikio lyginant su miestiečiais.

Tarybiniame laikotarpyje greta kolektyvinių žemės ūkio įmonių egzistuoja ir šeimininio ūkio atmaina - pagalbinių ūkių. Nors pagalbinių ūkių vystymasis buvo stabdomas įvairiais apribojimais (ribotas dirbamos žemės plotas, gyvulių skaičius, pastatų dydis), jie užėmė svarbią vietą žemės ūkio produktų gamyboje ir žemdirbių gyvenime. Užimdami tik 23% žemės ūkio naudmenų, jie pagamina didelę dalį žemės ūkio produkcijos (pavyzdžiui, net 70% bulvių, 59% daržovių, 85% vaisių ir uogų, 37% pieno, 26% mėsos). Pagalbiniai ūkiai buvo stipriai integruoti į kolektyvines žemės ūkio įmones, kurios pastariesiems teikdavo agroserviso paslaugas, sėklą, trąšas, centralizuotai supirkdavo produkciją. Pagalbiniai ūkiai suvaidino svarbų vaidmenį išsaugojant smulkaus privataus gamintojo mentalitetą ir valstietišką sugebėjimą dirbti - tai yra tai, ką tarybinė žemės ūkio sistema siekė sunaikinti.

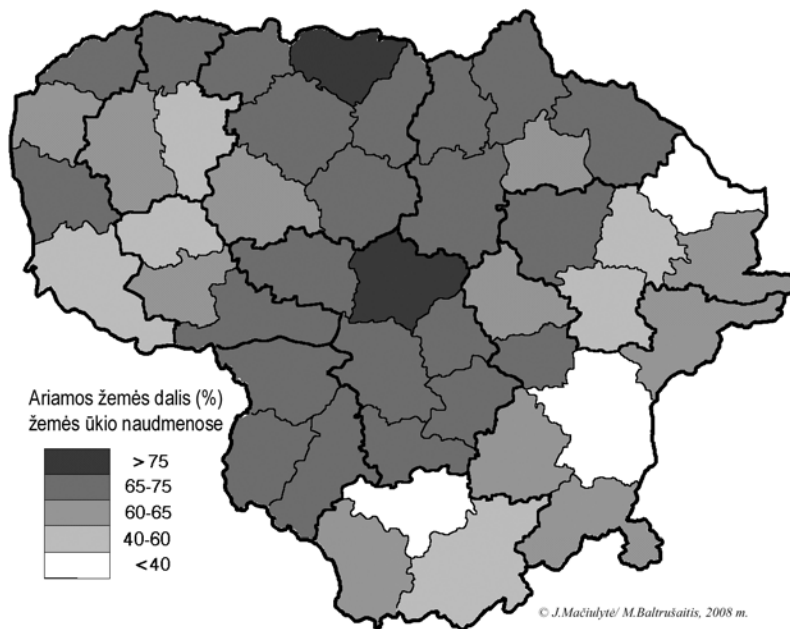
Regioniniai žemės ūkio gamybos skirtumai

Nors šalis yra nedidelė ir gamtinės bei socialinės sąlygos santykinai homogeniškos, tarybinės santvarkos metais pastebimi teritoriniai žemės ūkio gamybos skirtumai. Teritoriniai žemės ūkio gamybos skirtumai pasireiškia per „materialius elementus“, formuojančius agrarinį kraštovaizdį ir „funkcionaliuosius elementus“, kurie dalyvauja gamyboje. Prie „materialiųjų elementų“, formuojančių regioninius skirtumus, yra priskiriama žemėnauda, o prie „funkcionaliųjų elementų“ - žemės ūkio įmonių darbo jėgą ir gamybos priemonės.

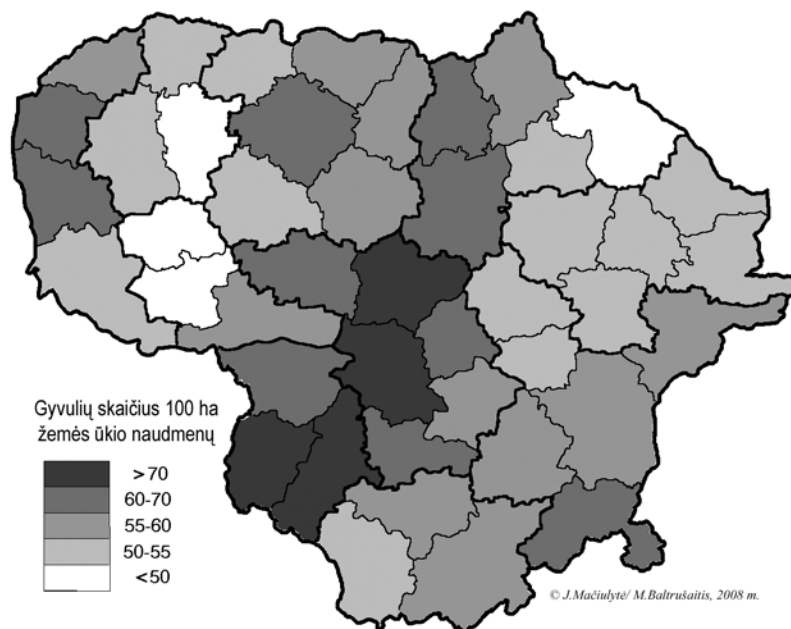
Norint įvertinti žemės naudojimo intensyvumą ir teritorinius skirtumus mes pasirinkome du kriterijus: ariamos žemės dalį žemės ūkio naudmenose ir gyvulių skaičių 100 ha žemės ūkio naudmenų. Vidurio Lietuvos lyguma, turinti aukščiausią agronominį dirvožemių potencialą, pasižymėjo intensyviausiu žemės ūkio paskirties žemės naudojimu. Ariama žemė sudarė daugiau kaip 65% žemės ūkiui skirtų naudmenų. Taip pat šis regionas išsiskiria ir didele galvijų koncentracija. Aukštumų zonoje žemės naudojimo intensyvumas yra mažiausias dėl blogesnių gamtinių sąlygų.

Žemėnaudų struktūroje nepastebimi dideli teritoriniai skirtumai, išskyrus tik technines kultūras - linus ir cukrinius runkelius. Visoje teritorijoje vystoma polikultūrinė augalininkystė ir gyvulininkystė, ir tokį pasirinkimą lemia respublikos specializacija. Visi ūkiai augina grūdines, pašarines kultūras ir bulves. Daržininkystėje ir sodininkystėje specializuotos įmonės, dažniausiai tarybiniai ūkiai, išsidėsto priemiesčio zonoje.

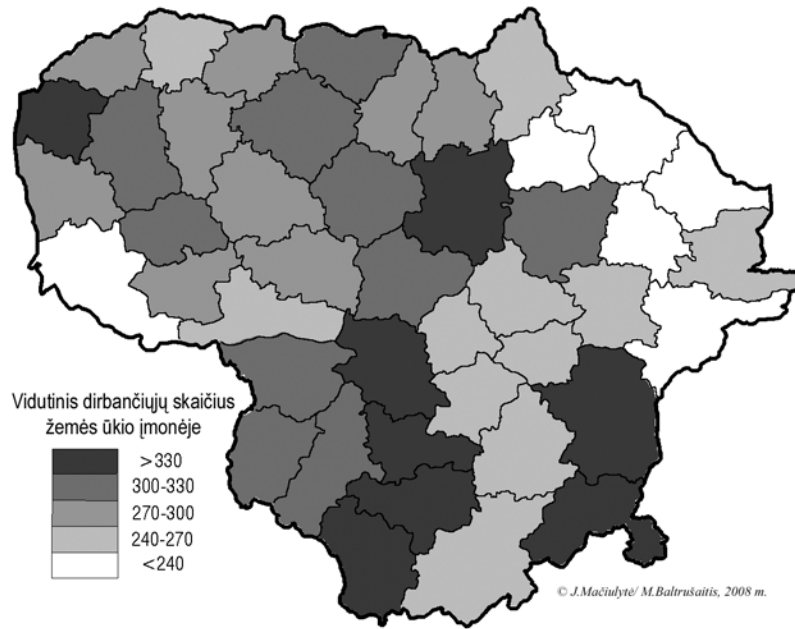
Žemės ūkio įmonės skyrėsi pagal darbo jėgą ir gamybinius fondus. Rytų Lietuvoje kolūkiai ir tarybiniai ūkiai pasižymėjo mažiausiu skaičiumi dirbančiųjų ir jautė darbo jėgos stygių. Tokią situaciją lėmė demografinė regiono situacija: mažesnis gimstamumas, didesnis mirtingumas, stipriau pasireiškiantis senėjimo procesas lyginant su kitomis kaimiškomis teritorijomis. Priešingai, priemiesčio daržininkystės, sodininkystės, paukštininkystės specializuoti ūkiai turi didžiausią skaičių dirbančiųjų. Vidurio ir Pajūrio lygumose (dėl gamtinių sąlygų prioritetingos žemės ūkiui zonos) išsidėstę ūkiai sukuria stipriausią materialinę techninę bazę aukštesnių pačių ūkių ekonominių rezultatų ir išskirtinės valstybės pagalbos investicijomis dėka.

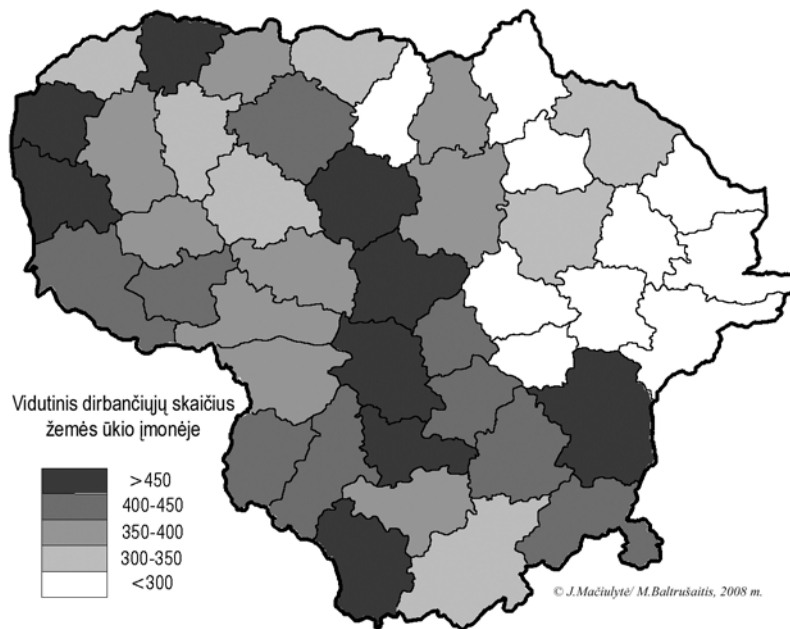
7 pav. Žemės naudojimo intensyvumas 1988 metais

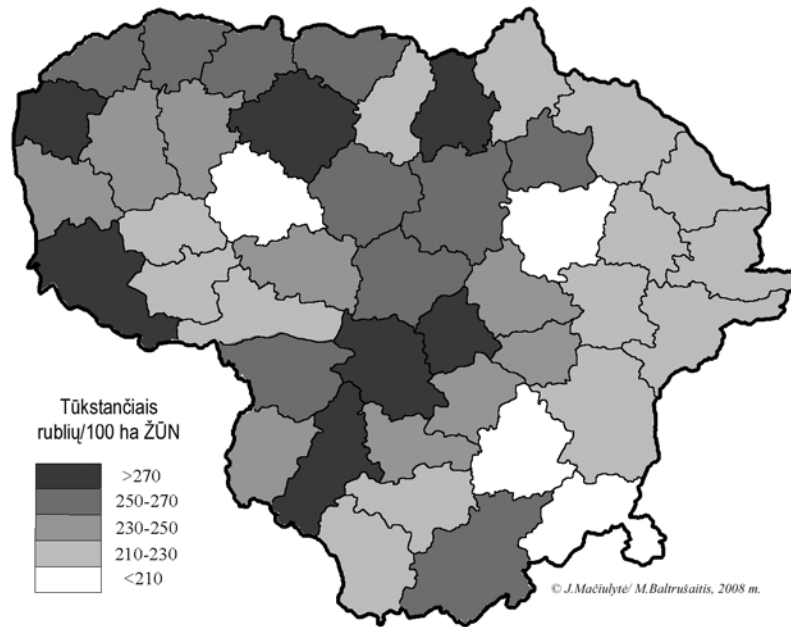
8 pav. Gyvulininkystės intensyvumas 1988 metais

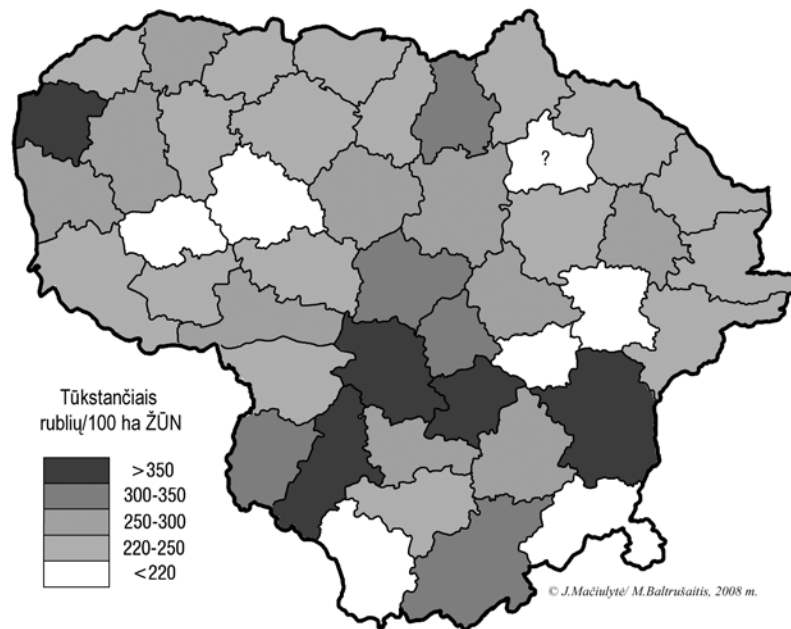
9 pav. Darbo jėga kolūkiuose 1988 metais

10 pav. Darbo jėga tarybiniuose ūkiuose 1988 metais

11 pav. Kolūkių materialinė bazė 1988 metais

12 pav. Tarybinių ūkių materialinė bazė 1988 metais

Dekolektyvizacijos procesas Lietuvoje

Pirmos ekonominės reformos ir ekonominė blokada

Pirmos ekonominės reformos siejamos su Sąjūdžio susikūrimu. Baltijos šalys, ypač Estija, buvo pasirinktos, kaip eksperimentinės respublikos Gorbačiovo pradėtoms ekonominėms reformoms vykdyti. Baltijos šalių ekonomistai paruošia respublikų ekonominės autonomijos planą, kuriuo siekiama, kad kiekviena respublika savarankiškai galėtų vykdyti mainus ir gamybą nepriklausomai nuo Maskvos.

Greitai ekonominio savarankiškumo idėja perauga į politinės nepriklausomybės siekimą. Lietuvai paskelbus nepriklausomybę, Maskva nebežiūri tolerantiškai į pradėtas vykdyti ekonomines reformas. Maskva paskelbia ekonominę blokadą, kad priverstų Lietuvą sugrįžti į Tarybų Sąjungą. 1991, Tarybų Sąjungos GOSBANK reikalauja, kad visi atsiskaitymai tarp Baltijos ir kitų respublikų vyktų per Maskvos centrinį banką, vėliau užšaldomos Baltijos respublikų sąskaitos Rusijoje. Dėl to Baltijos šalyse labai trūksta laisvų pinigų - rublių. Rusijos vyriausybė paskelbia energetinių resursų embargo, o Baltijos šalys buvo labai priklausomos nuo Rusijos energijos. Maskva nutaria, kad už naftą ir dujas Baltijos šalys turi atsiskaityti konvertuojama valiuta. Tokiomis sunkiomis ekonominėmis sąlygomis Baltijos šalių vyriausybės siekė, kad pačios įmonės ieškotų naujų rinkų, derėtųsi dėl kainų ir atliktų atsiskaitymus per privačius bankus, o ne per Rusijos centrinį banką. Dėl Maskvos paskelbtos ekonominės blokados daugelis įmonių, taip pat ir žemės ūkio, atsidūrė sunkioje ekonominėje situacijoje ir tai apsunkino rinkos reformų vykdymą.

Perėjimo prie rinkos ekonomikos specifika Lietuvoje

Kuriant perėjimo prie rinkos ekonomikos strategiją, reikia pažymėti, kad Lietuvoje politiniai faktoriai buvo svarbesni už ekonominius. Susirūpinę politiniu atsiskyrimu nuo Maskvos, Lietuvos politikai mažai dėmesio skyrė ekonominėms problemoms. Pereinant prie rinkos ekonomikos, privatizacija tapo pirmu tikslu, o ekonomikos stabilizacija patenka į antrą planą.

1993 metais jau buvo privatizuota apie 70% valstybinių įmonių, 97% butų fondo ir apie 90 % žemės ūkio įmonių. Dėl skubotos žemės ūkio įmonių privatizacijos dalis turto buvo pasisavinta nelegaliai, o vėliau iššvaistyta. Taip pat privatizuotų žemės ūkio įmonių vadovai nebuvo renkami demokratiškai. Žemės ūkio ministerija sudaro sąrašą „politiškai nepatikimų“ vadovų, kurie negali vadovauti reorganizuotoms žemės ūkio įmonėms. Lietuvos privatizacijos juridinė bazė, kuri primumo teisę teikė įmonės darbuotojams, nebuvo palanki pritraukti užsienio investicijas, ypač maisto pramonėje.

Priešingai nei struktūrinės reformos, funkcinės reformos Lietuvoje vyko lėtai. Nuo 1991 metų pradėdamos liberalizuoti kainos ir 1995 metų pabaigoje visos kainos, išskyrus dujų, elektros ir pašto įkainius, buvo liberalizuotos. Tačiau valstybė ir toliau sugeba reguliuoti kainų vystymąsi didelių monopolinių įmonių dėka. Nacionalinė valiuta litas įvedama vėliausiai iš visų trijų Baltijos valstybių, ir kurį laiką Lietuvoje cirkuliuoja talonai ir rubliai. Dviejų pinigų cirkuliacija atnešė daug žalos ekonomikai. Nors valstybė siekė vykdyti aktyvią monetarinę politiką, finansų sritis buvo labai silpna, ką patvirtino ir daugelio bankų bankrotai.

Ekonominių reformų poveikis žemės ūkiui

Funkcinės, tai yra perėjimo prie rinkos ekonomikos, reformos buvo pradėtos privatizavus žemės ūkio įmones. Privatizuotos žemės ūkio įmonės atsiduria makro ekonominėje aplinkoje, kurioje jos nepajėgia adaptuotis. Pirmosios problemos kilo iš to, kad žemės ūkis buvo stipriai integruotas į sovietų ekonominę sistemą. Lietuva, eksportuodama maisto produktus iš Rusijos, mainais gaudavo kūrą, trąšas, žemės ūkio techniką. Dėl ekonominės blokados ir kainų

liberalizavimo Rusijoje žemės ūkio gamybos priemonių kainos labai išaugo, o kartu labai išaugo ir žemės ūkio produktų savikaina. Dėl stiprios žemės ūkio sektoriaus integracijos į buvusias tarybinių respublikų rinkas Lietuva patiria didesnių nuostolių lyginant su kitomis Vidurio Europos valstybėmis.

Tarybiniu laikotarpiu žemės ūkis buvo subsidijuojamas, taikant priedus prie kainų. 1986 metais žemės ūkio subsidijos siekė 3,7 milijonus rublių, kas sudarė 92% kainos lyginant su 47% kitose Vidurio Europos valstybėse. Subsidijų dėka kolūkiai ir tarybiniai ūkiai turėjo pelno, o darbuotojai gaudavo gerus atlyginimus, nors gamybos savikaina ir buvo aukšta, o produktyvumas žemas. 1992 metais kainos liberalizuojamos, panaikinant žemės ūkio kainų subsidijas. Žemės ūkio produktų kainos kilo lėčiau negu infliacija. Tuo pat metu gamybos priemonių kainos (trašų, kuro, žemės ūkio technikos) kilo vienodai su infliacija. Gamybos priemonių kainos buvo tris keturis kartus aukštesnės negu žemės ūkio produkcijos kainos. Dėl tokio kainų skirtumo daugelis žemės ūkio įmonių dirbo nuostolingai, o pelnas, gautas už parduotą produkciją, nepadengdavo gamybos išlaidų.

1991 metais panaikinamos subsidijos vartotojams, kurios paskutiniaisiais tarybiniais metais siekė 512 milijonų rublių. Dėl išaugusių maisto produktų kainų ir nukritusios perkamosios galios sumažėja poreikis maisto produktų vidaus rinkoje. 1990 - 1994 metais mėsos suvartojimas vienam gyventojui sumažėja 50%, cukraus - 40%, bulvių -13%. Sumažėjęs šių produktų suvartojimas kompensuojamas kitais produktais, pigesniais (pavyzdžiui, duonos suvartojimas išauga 12%). Perkamosios galios sumažėjimą lėmė taip pat ir bedarbystė bei didelė infliacija: tik 12% įmonių dirba pilnai, o 1992 metais infliacija yra didžiausia ir siekia 1000%.

Vykstant ekonominėms reformoms žemės ūkio sektorius susidūrė taip pat ir su kreditavimo problemomis. Žemės ūkio įmonės negalėjo imti kreditų dėl didelių palūkanų. Taip pat žemės ūkio įmonės neturi bankams pasiūlyti užstatų, nes pastatų ir žemės ūkio technikos reali kaina yra labai žema. Žemės ūkio bendrovės neturi žemės nuosavybės ir žemė negali būti garantas imant kreditus. Vykstant žemės ūkio sektoriaus pertvarkai kreditų poreikis yra didelis, tačiau tik Žemės ūkio bankas joms teikė kreditus.

Subsidijų panaikinimas ir kreditų žemės ūkiui sumažėjimas labai pablogino žemės ūkio įmonių finansinę situaciją. Esant tokiai makro ekonominei padėčiai daugelis žemės ūkio bendrovių bankrutavo jau pirmaisiais metais po privatizacijos. Jei po privatizacijos susikūrė 4279 žemės ūkio bendrovės, tai 1994 metais buvo likusios tik 2 880 žemės ūkio bendrovės.

Žemės ūkio įmonės sumažino iki maksimumo trašų ir fitosanitarinių priemonių naudojimą, sustabdė investicijas į gamybą, atsisakė nerentabilios ir brangios produkcijos gamybos, ypač kombinuotų pašarų, kurie buvo anksčiau importuojami iš Rusijos labai žemomis kainomis, naudojimo, kad atsilaikytų prieš tokią nepalankią situaciją rinkoje. Labai sumažėja gyvulių banda, didelė dalis gyvulių pirmaisiais reformos metais buvo išvežti ir parduoti Vidurio Europoje bei Rusijoje.

Žemės ūkis, kuris anksčiau buvo labai mechanizuotas, bet neefektyvus, stipriai subsidijuojamas, bet ne savarankiškas, sunkiai persitvarkė. Lietuvoje, skirtingai nei kitose Vidurio Europos valstybėse, nebuvo perprodukcijos dėl vykdomų reformų, nes gamyba sumažėjo labai staigiai. Per ketverius metus žemės ūkio produktų gamyba nukrito 60%. Jei tarybiniais metais žemės ūkis ir maisto pramonė sukurdavo 27% BVP, tai 1994 metais tik 7%. Didžiausią gamybos nuosmukį Lietuva patiria 1992 metais dėl sumažėjusio poreikio maisto produktams vidaus rinkoje ir rinkų buvusioje Tarybų Sąjungoje praradimo, kainų sumažėjimo, kai pelnas nebedengdavo išlaidų, įmonių privatizacijos bei 1992 ir 1994 metų sausros.

13 lentelė. Žemės ūkio produkcijos gamyba Lietuvoje (1989-2001)

Produkcija (tūkstančiais tonų)	1989	1991	1993	1995	1997	1999	2001
Mėsa	534.4	449.1	275.9	208.2	200.9	192.9	150.5
Pienas	3234.9	2915.6	1896.0	1818.9	1949.7	1714.2	1729.8
Grūdai	3272.0	3347.5	2707.8	1954.0	3051.7	2112.4	2397.5
Linų pluoštas	15.1	13.1	1.7	9.4	5.0	4.3	4.0
Cukriniai runkeliai	1075.0	811.2	855.3	692.4	1001.9	869.9	880.4
Bulvės	1926.6	1508.3	1772.6	1593.5	1829.8	1708.1	1054.4

Šaltinis: Statistikos departamentas.

Tokia ypač nepalanki ekonominė situacija sukėlė žemdirbių nepasitenkinimą ir vyriausybė buvo priversta peržiūrėti žemės ūkio politiką bei imtis tam tikrų priemonių, kad visiškai nesužlugdytų žemės ūkio ir neprarastų didelės dalies savo rinkėjų. 1994 m. gruodžio mėnesį priimamas „LR žemės ūkio ekonominių santykių valstybinio reguliavimo įstatymas“. Šiuo įstatymu nustatyta, kad vyriausybė nuo šiol intervencinėmis priemonėmis reguliuos žemės ūkio produktų gamybą ir rinką. Numatomos minimalios garantinės kainos, kvotos, subsidijos produkcijos sandėliavimui, kai yra perteklius rinkoje, o taip pat vidaus rinkos apsaugai įvedami importo mokesčiai ir subsidijos eksportui. Minimalios supirkimo kainos nustatomos mėsei ir pienui, augalininkystės produkcijai.

Dėka protekcionistinės politikos žemės ūkio gamyba nuo 1995 metų pradeda augti ir 1997 metais jaučiama grūdų ir mėsos perprodukcija. Maisto produktų perprodukcija dar labiau išauga dėl 1998 metų krizės Rusijoje. Naujosios žemės ūkio politikos įgyvendinimas reikalavo didelės valstybės finansinės paramos ir dažnai vyriausybė nesugebėdavo laikytis savo finansinių įsipareigojimų žemdirbiams. Nuo 2000 metų vyriausybė pradeda palaipsniui atsisakyti kainų palaikymo politikos, liberalizuodama pagrindinių žemės ūkio produktų kainas (sausio mėnesį liberalizuojamos galvijų kainos, o balandžio mėnesį pieno supirkimo kainos). Tačiau 2001 metų rudenį žemdirbių organizacijų nepasitenkinimas vykdoma agrarine politika priverčia keisti valstybės politiką. Jei vyriausybė nesugrįžta prie intervencinės politikos, ji padidina tiesioginėms išmokoms skirtą finansavimą ir išplečia sąrašą produkcijos, galinčios gauti tiesiogines išmokas (tiesioginėms išmokoms skirta suma išauga nuo 20 milijonų litų 2001 metais iki 85 milijonų litų 2002 metais).

Nuo 2004 metų, Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, žemdirbiams mokamos tiesioginės išmokos už ploto vienetą.

Struktūrinė žemės ūkio reforma

Privačios nuosavybės įteisinimas žemės ūkyje yra viena iš pagrindinių sąlygų, lemiančių kolektyvinio žemės ūkio modelio transformaciją. Žemės ir gamybos priemonių privatizacija buvo pagrindinis veiksnys, turėjęs pakeisti santykius tarp trijų pagrindinių gamybos faktorių (žemės, kapitalo ir darbo) ir sukurti naujas ūkininkavimo formas, atitinkančias rinkos ekonomiką. Kaip ir kitose buvusiose pokomunistinėse valstybėse žemės nuosavybės atkūrimo klausimas pasirodo labai dviprasmiškas ir susilaukė prieštaringo naujai išrinktos valdžios vertinimo. Dėl žemės nuosavybės susiduria atskirų socialinių grupių interesai. Tai buvusių žemės savininkų, kurių dauguma tapo miestiečiais, žemės ūkio įmonių darbininkų, kurie neturi žemės nuosavybės teisės, tačiau tarybiniais metais dirbo žemę ir naujųjų ūkininkų, jaučiančių didelį finansinės pagalbos trūkumą. Įstatymų leidėjai buvo priversti suderinti atskirų socialinių grupių interesus, o tai dažnai sukurdavo prieštarinę ir konfliktinę situaciją tarp žemės klausimu suinteresuotų visuomenės

grupių. Žemės klausimo sprendimas buvo priklausomas nuo politinių jėgų santykio valdžioje ir dėl to žemės reformos koncepcija buvo dažnai keičiama.

Atkūrus nepriklausomybę Lietuvos Aukščiausioje Taryboje vyrauja dvi koncepcijos dėl privatinės žemės nuosavybės įtvirtinimo. Pirmoji koncepcija remiasi tuo, kad žemė turi atitekti tiems, kas ją dirba, tai yra dabartiniams žemės naudotojams. Antrosios koncepcijos šalininkai, palaikomi juristų, siekia, kad žemė būtų gražinta buvusiems savininkams arba jų palikuonims. 1990 metais Lietuvos Parlamentas pripažįsta neteisėtu žemės nacionalizavimą, kurį vykdė okupacinė valdžia, ir žemės nuosavybės tęstinumą. 1991 metais priimamas įstatymas „Dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamą turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų“, kuris įtvirtina žemės restituciją buvusiems savininkams arba jų palikuonims. Siekiant apsaugoti dabartinių naudotojų teises (žemdirbių, kurie neturi teisės į restituciją ir žemės ūkio bendrovių) įstatymų leidėjai įveda apribojimus žemės gražinimui: ribotas gražinamos žemės plotas (80 ha bendras plotas, iš jų 50 ha žemės ūkio naudmenų), žemės palikimas žemės ūkio bendrovėms („pilkoji zona“) ir asmeniniams ūkiams bei žemė, paliekama valstybės interesams. Lietuvoje, kaip ir daugelyje pokomunistinių valstybių, sprendžiant žemės klausimą istorinis teisingumo atstatymas buvo svarbesnis už ekonominius ir socialinius faktorius. Tokiam sprendimui daug įtakos turėjo tai, kad ūkininkai buvo nukentėję ne nuo savos, o nuo okupacinės valdžios. Vienas iš Lietuvos specifinių bruožų sprendžiant žemės klausimą - tai trijų ha suteikimas visoms žemdirbių šeimoms, kurios neturi teisės į restituciją.

Žemės suteikimas buvusiems savininkams, kurių net trečdalis yra miestiečiai, susilaukia kaimo žmonių nepasitenkinimo. 1993 metais naujasis šalies Seimas įteisina asmeninių ūkių privatizaciją, tai yra panaudos teisė yra transformuojama į nuosavybės teisę. Minėta pataisa susilaukia daug kritikos iš buvusių savininkų. Taip pat Seimas priima įstatymo pataisas, kurios yra palankios ir buvusiems savininkams : leidimas nuomoti bei parduoti gražintą žemę, žemės gražinimas „pilkoje zonoje“ su sąlyga ją nuomoti žemės ūkio bendrovei iki jos egzistavimo pabaigos.

Sugrįžus į valdžią dešinioms partijoms 1997 metų įstatymais vėl keičiama žemės reformos juridinė bazė. Gražinamos žemės plotas padidinamas iki 150 ha, sustabdoma asmeninių ūkių privatizacija ir panaikinama bendrovių pirmumo teisė nuomoti žemę „pilkoje zonoje“.

14 lentelė. Žemės privatizacijos juridinės bazės vystymasis

Juridinės priemonės	Politinės jėgos valdžioje	Žemės privatizavimo procedūra
- Valstiečių ūkio įstatymas	„Perestroik’os“ reformatoriai	Nuo 10 iki 50 ha suteikimas panaudos teise individualiam ūkiui steigti
- Įstatymas, reglamentuojantis žemės ir nekilnojamo turto gražinimo teises (1991 m. birželio 18 d.)	„Sąjūdžio“ dauguma	- Žemės gražinimas buvusiems savininkams (iki 1940) arba jų palikuonims iki 80 ha žemės. - 2-3 ha žemės suteikimas kaimo šeimoms. - Minimalaus žemės ploto palikimas žemės ūkio įmonėms („pilkos zonos“).
- Pagrindinės žemės reformos kryptys (1993 liepos 17 d.) ir restitucijos įstatymo pataisa (1993 m. liepos 15 d.)	Lietuvos demokratinė darbo partija	- Asmeninio ūkio žemės privatizacija. - Leidimas gražinti žemę „pilkosiose zonose“ su prievole ją nuomoti iki bendrovės egzistavimo pabaigos.
- Restitucijos įstatymo sustabdymas (1997 m. sausio 16 d.) ir naujas įstatymas (1997 m. liepos 1 d.)	Tėvynės sąjunga (Lietuvos konservatoriai) ir Lietuvos krikščionių demokratų partijos	- Gražinamos žemės ploto padidinimas iki 150 ha. - „Pilkųjų zonų“ panaikinimas

Lietuvoje žemės privatizacijos procesas buvo atskirtas nuo žemės ūkio įmonių privatizacijos. „Žemės ūkio įmonių turto privatizacijos įstatymas“, priimtas 1991 metų liepos 30 dieną, numatė asmenų grupes, turinčias teisę dalyvauti žemės ūkio įmonės privatizacijoje. Tai buvę ir dabartiniai įmonės dirbantieji, o taip pat teisę dalyvauti privatizacijoje turi ir buvę žemės savininkai, mokytojai ir kiti asmenys, dirbantys kaimo teritorijose. Daugeliu atveju turtą privatizavo įmonės dirbantieji ir pensininkai, dirbę toje įmonėje. Turtas privatizuojamas panaudojant privatizacijos čekius, kuriuos gavo visi piliečiai, ir „žaliuosius“ talonus, išdalintus tik žemdirbiams. Privatizacija vykdoma pasirašant pajus, t.y. kiekvienas, turintis teisę dalyvauti privatizacijoje, gauna tam tikrą dalį turto pajaus pavidalu. Įgyta turto dalis priklauso nuo išdirbtų metų skaičiaus. Privatizacijos idėja buvo suasmeninti įmonių turtą, o tai turėjo užtikrinti geresnį jo naudojimą, suteikti kiekvienam įmonės nariui apsisprendimo laisvę ir sukurti smulkesnes įmones, galinčias geriau adaptuotis rinkos sąlygose.

Įmonių turtas buvo privatizuojamas sudarant gamybinius technologinius komplektus, tai yra gamybinius vienetus, galinčius funkcionuoti savarankiškai. Daugeliu atveju kolūkiai ir tarybiniai ūkiai buvo per daug susmulkinti ir mechaniškai suskaidyti, atskiriant turtą nuo pagrindinės įmonės gamybinių objektų.

Naujų ūkininkavimo formų kūrimasis žemės ūkyje

Dvi naujos agrarinės struktūros pakeitė kolektyvines žemės ūkio įmones. Tai yra žemės ūkio bendrovės ir įmonės, įkurtos po kolūkių ir tarybinių ūkių privatizacijos ir šeimyniniai ūkiai, kurių dauguma kūrėsi ant gražintos žemės arba valstybės suteiktos pagalbinių ūkių žemės (trijų hektarų). Minėtų struktūrų tarpusavio santykis ir teritorinis paplitimas keitėsi per visą dekolokalizacijos laikotarpį.

15 lentelė. Agrarinių struktūrų transformacija Lietuvoje (1989-2003)

	1989		1992			2003		
	Kolektyviniai ūkiai	Pagalbiniai ūkiai	Žemės ūkio įmonės	Šeimyniniai ūkiai (1)	Asmeniniai ūkiai	Žemės ūkio įmonės	Įregistruoti šeimyniniai ūkiai	Neįregistruoti šeimyniniai ūkiai
Dalis ŽŪN (%)	90	10	65	3	32	12	49	39
Skaičius	1109	400000	4279	5042	400000	610	53944	217557
Vidutinis dydis (ha)	2770	0,6	398	17	2,1	504	22,9	4,6

(1) Ūkiai įkurti pagal Valstiečių ūkio įstatymą.

Žemės ūkio bendrovės : pereinamoji gamybos forma

Po privatizacijos kolūkių ir tarybinių ūkių vietoje susikuria žemės ūkio bendrovės, ūkinės bendrijos, akcinės bendrovės, personalinės įmonės. Dekolektyvizacijos pradžioje žemės ūkio bendrovės buvo vyraujanti žemės ūkio gamybos forma pagal dirbamą žemės plotą, dirbančiųjų skaičių, pagaminamą produkcijos kiekį. Iš 1 160 kolūkių ir tarybinių ūkių susikuria 4 279 žemės ūkio bendrovės. Tačiau vykstant ekonominėms reformoms jų skaičius sparčiai mažėja ir 2003 metais lieka tik 285 žemės ūkio bendrovės. Toks spartus žemės ūkio bendrovių nykimas negali būti paaiškinamas vien nepalankia vyriausybės vykdoma žemės ūkio politika, kurios pasekmes jaučia visos gamybos struktūros. Žemės ūkio bendrovės yra dekollektivizacijos proceso pereinamoji gamybos forma, kuriai būdingi dideli vidiniai konfliktai tarp atskirų socialinių grupių ir sąveikos neatitikimas tarp žemės, kapitalo ir darbo.

Žemės konfliktai

Žemės ir gamybos priemonių privatizacijos atskyrimas sukūrė konfliktus tarp žemės ūkio bendrovių ir naujų žemės savininkų. Visos politinės jėgos valdžioje bandė ieškoti žemės klausimo sprendimo vienos ar kitos socialinės grupės naudai. 1991 metais Aukščiausioji Taryba nustato žemės plotus (vadinamus „pilkąja zona“), kurie nebus gražinami buvusiems savininkams ir paliekami bendrovių naudojimui. Tačiau trūkstant finansinių galimybių kompensuoti buvusiems savininkams, 1993 metais LDDP vyriausybė leidžia gražinti žemę „pilkoje zonoje“, tačiau įveda apribojimus laisvam susigrąžintos žemės disponavimui: privati žemė turi būti nuomojama už valstybės nustatyta nuomos kainą bendrovei iki jos egzistavimo pabaigos. 1998 metais Konservatorių ir Krikščionių demokratų vyriausybė, spaudžiama savo svarbaus elektorato - buvusių žemės savininkų - panaikina „pilkąją“ zoną ir įteisina laisvą privačios žemės disponavimą. Nuo šiol žemės ūkio bendrovės atsideria konkurencinėse sąlygose su kitomis agrarinėmis struktūromis dėl žemės nuomos. Taip pat žemės ūkių bendrovių dirbamas žemės plotas labai sumažėjo dėl ūkininkų ūkių kūrimosi bei žemės suteikimo asmeniniams ūkiams, ko išdavoje daugeliui bendrovių trūksta žemės. Žemės pardavimo juridiniams asmenims įteisinimas 2003 metais iš dalies išsprendė bendrovių žemės problemą ir sustiprino minėtas struktūras.

Naujų socialinių santykių vystymasis žemės ūkio bendrovėse

Kolektyvinių įmonių turto privatizacija išskleidė kapitalą tarp didelio skaičiaus naujų savininkų, pajininkų, ir sukūrė prieštarūgų interesų socialines grupes, kurios skyrėsi pagal valdomo turto dalį ir dalyvavimą gamyboje. Pagal interesus ir bendrovės turto panaudojimo planus, galima

išskirti tris bendrovės narių socialines grupes. Pensininkai, gausiausia skaičiumi ir valdomo turto dalimi grupė, yra suinteresuoti dividendais ir bendrovės teikiamomis beveik nemokamomis paslaugomis jų asmeniniuose ūkiuose. Bendrovėje dirbantys jos nariai, kurie pagal valdomo turto dalį ir balsų skaičių priimant esminius sprendimus sudaro mažumą, yra suinteresuoti darbo vietų išsaugojimu bei tolesniu bendrovės egzistavimu. Trečiąją socialinę grupę sudaro nariai, linkę pasitraukti iš bendrovės ir pasiimti jiems priklausančią turto dalį. Tokia interesų ir santykio tarp darbo bei nuosavybės divergencija yra vienas iš faktorių stabdančių bendrovių adaptaciją rinkoje.

Tokiame sudėtingame vidaus socialiniame ir ekonominiame kontekste žemės ūkio bendrovių vadovai vaidino lemiamą vaidmenį įmonės vystyme ateityje. Galima išskirti dvi bendrovių valdymo strategijas, kurios lėmė skirtingą šios struktūros vystymąsi. Pirmoji valdymo strategija, kurią galima būtų vadinti pasyvia arba konservatyvia, remiasi darbo vietų išsaugojimu ir socialine pagalba nariams. Minėtu atveju, žemės ūkio produkcijos gamybos pasirinkimą lemia ne rinka, bet iš tarybinių metų paveldėta materialinė-techninė bazė ir darbuotojų profesinė struktūra. Pavyzdžiui, daugelis žemės ūkio bendrovių ir toliau vykdė mėsos gamybą, kuri yra nuostolinga, sunaudodamos gyvulių šėrimui grūdus, kurių kainos rinkoje buvo aukštos. Minėta strategija neišsprendė turto konfliktų. Kad naudoti turta, kurio du trečdaliai priklauso pensininkams, bendrovės buvo priverstos teikti nuostolingas paslaugas asmeninio ūkio naudotojams. Bendrovės, kurių vadovai pasirinko minėtą strategiją buvo likviduotos arba perpirktos kitų asmenų.

16 lentelė. Turto pasiskirstymas buvusioje Suginčių žemės ūkio bendrovėje 1997 metais

	Asmenų skaičius	Turto dalis litas	%	Vidutinė turto dalis vienam nariui litais
Visų narių turtas	490	2 773 349	100	5 659
Ne pensijinio amžiaus nariai, dirbantys bendrovėje	111	512 551	18	4 617
Ne pensijinio amžiaus nariai, nedirbantys bendrovėje	164	539 490	19	3 289
Nariai pensininkai	201	1 585 919	58	7 890
Nariai pensininkai, dirbantys bendrovėje	14	135 388	5	9 670

Antroji valdymo strategija remiasi turto ir valdžios sukonzentravimu vieno ar kelių asmenų rankose, superkant kitų narių pajus ir dažnai keičiant įmonės juridinį statusą. Tokios įmonės transformacijos išdavoje sukuriama *latifundinio* tipo ūkis naudojantis samdomą darbą. Šiuo metu išlikusios žemės ūkio bendrovės, nežiūrint senojo juridinio statuso, yra pelno siekiančios privačios žemės ūkio įmonės. 2003 metais buvo 610 žemės ūkio įmonių turinčių įvairių juridinių statusą, iš kurių 285 žemės ūkio bendrovės. Žemės ūkio veiklos sezoniškumas neleidžia užtikrinti pilną darbuotojų užimtumą žemės ūkio įmonėse. Iš 25 503 žemės ūkio įmonių darbuotojų, tik 13 % buvo nuolatiniai darbuotojai.

Žemės ūkio įmonėse gamyba remiasi kapitalistine logika ir jos gamina išimtinai tik rinkai. Samdomas darbo pobūdis lemia jų specializaciją augalininkystėje, sodininkystėje ir daržininkystėje.

Šeimyninio ūkio atsikūrimas Lietuvoje

Privati žemės nuosavybė yra pagrindinis kriterijus individualiam ūkiui steigti. Žemės restitucija sudarė nevienodas sąlygas visiems kaimo žmonėms gauti žemę ir į procesą įtraukė subjektus, turinčius skirtingus planus dėl žemės naudojimo. Žemės gražinimas buvusiems savininkams į privataus ūkio kūrimą įtraukė dalį asmenų, neturinčių jokių ryšių su žemės ūkiu: tarybiniais metais kaimo gyventojų skaičius sumažėjo nuo 80% iki 23%. Kaip rodo LŽŪU atlikti tyrimai, apie trečdalis žemės savininkų patys nedirba žemės, o ją nuomoja arba palieka dirvonuoti. Šiems savininkams žemė nėra gamybos ir naudojimo objektas ir žemės restitucija jiems turėjo tik socialinės rehabilitacijos prasmę. Tačiau egzistuoja grupė žemės savininkų ir jų palikuonių, kuriems žemės restitucija suteikė teisę įkurti šeimyninį ūkį, kuris po penkiasdešimt kolektyvinio ūkininkavimo metų tapo pagrindine gamybos forma Lietuvos kaime.

17 lentelė. Šeimyninių ūkių pasiskirstymas pagal ŽŪN plotus 2003

Žemės ūkio naudmenų plotas	Skaičius	%	Žemės ūkio naudmenos	%
0-3 ha	98347	36,1	221,5	9,9
3-5 ha	67896	25,0	248,8	11,2
5-10 ha	58431	21,5	408,4	18,3
10-20 ha	29834	11,0	408,5	18,3
20-50 ha	12862	4,7	380,0	17,0
50 ir daugiau	4681	1,7	564,4	25,3
Iš viso ¹	272051	100,0	2231,6	100,0

1 – Bendras šeimyninių ūkių skaičius apima 550 ūkių, kurių žemės ūkio naudmenų plotas yra mažesnis už 1 hektarą, tačiau bendras plotas yra didesnis už vieną hektarą.

Šaltinis: Statistikos departamentas.

Remiantis visuotinio žemės ūkio surašymo duomenimis, 2003 metais buvo 272 051 šeimyninis ūkis, turintis daugiau nei vieną hektarą žemės ir 331 980 žemės naudotojas, dirbantis mažiau nei vieną hektarą žemės. Visi šeimyniniai ūkiai dirbo 89% šalies žemės ūkio naudmenų ploto. Ūkių dydžių analizė rodo, kad vyrauja smulkūs ūkiai: ūkiai, turintys mažiau nei 10 hektarų (be ūkių, mažesnių už vieną hektarą) sudaro 83% nuo visų šeimyninių ūkių. Galima išskirti tris šeimyninio ūkio grupes pagal gamybos logiką: prekinius ūkius, valstietiškus ūkius ir natūrinius ūkius (Mačiulytė, 2001).

Prekinių ūkių grupė, kurią sudaro trečdalis visų šeimyninių ūkių, pasižymi santykinai dideliu produkcijos kiekiu pateiktu rinkai. Daugelis prekinį ūkių nėra specializuoti, tai yra vysto daugiašakį ūkį, tačiau jie turi viena ar kelias gamybos šakas, kurių produkcija visų pirma skirta rinkai. Nuo įsikūrimo pradžios prekinį ūkių savininkai jau daug investavo į ūkį pirkdami žemės ūkio techniką, statydami gamybinius pastatus bei plėsdami ūkio plotą nuomojant arba perkant žemę. Ateityje prekinį ūkių savininkai planuoja dar didinti ūkio plotą bei investuoti į ūkį. Pagal gamybos sistemą, realizuotas investicijas ir norą plėsti ūkį ši grupė gali būti apibūdinama kaip dinamiška ir turinti galimybių sukurti modernų šeimyninį ūkį. Ūkininko socialinis ir kultūrinis kapitalas yra vienas iš veiksnių lemiančių ūkio vystymosi sėkmę. Prekinių ūkių grupėje yra didžiausias procentas buvusių žemės ūkio specialistų ir ūkių vadovų, taip pat ūkininkų turinčių aukštąjį arba specialų vidurinį žemės ūkio išsilavinimą. Prekinių ūkių savininkai, kurie per santykinai trumpą laiko tarpą jau padarė didelę ekonominę pažangą, sudaro naują kaimo elitą ir turi daugiausiai galimybių išlikti ir vystytis.

Valstietiško tipo ūkiai sudaro trečdalį šeimyninių ūkių. Šie ūkiai pasižymi labai įvairia gaminama produkcija ir nedideliu produkcijos pardavimu rinkoje. Čia gamybos logiką apsprendžia visų pirma šeimos poreikiai maistui ir noras turėti papildomas pajamas rinkoje realizuojant perteklinę, šeimos nesuvalytą produkciją. Valstietiški ūkiai yra labai įvairūs pagal ūkio dydį,

apsirūpinimą technika ir investicijų lygi, kuris yra žymiai mažesnis negu anksčiau nagrinėtoje grupėje. Nuo ūkio įsikūrimo pradžios tik nedidelė dalis ūkių padidino dirbamos žemės plotą. Šios grupės ūkininkai pasižymi kukliais ūkio vystymo planais, dažniausiai apsiribojančiais tik smulkios technikos pirkimu. Nedidelis parduodamos produkcijos kiekis jiems nesuteikia pakankamai pajamų ūkio plėtrai. Valstietiško tipo ūkiuose didelis skaičius ūkininkų turi papildomas pajamas arba yra pensininkai. Būdami mažai rentabilūs, valstietiški ūkiai turi sunkumų adaptuojantis Europos Sąjungos rinkoje.

Natūrinių ūkių gamybos tikslas yra patenkinti šeimos maisto poreikius. Natūriniai ūkiai yra tęsinys pagalbinių tarybinių metų kolūkiečių ūkių. Dauguma natūrinių ūkių nuo įsikūrimo pradžios nepadidino savo ūkio ploto arba, priešingai, jį sumažino. Didelė dalis natūrinių ūkių pajamas ūkiui funkcionuoti ir papildomas pajamas gauna iš nedidelio kiekio pieno pardavimo. Išstumti rinkos ir būdami neperspektyvūs ekonomiškai, natūriniai ūkiai vaidina didelį socialinį vaidmenį, suteikdami galimybę išgyventi labiausiai nuskurdusioms dėl dekolokalizacijos kaimo šeimoms.

Žemės ūkio teritorinės sistemos kaita

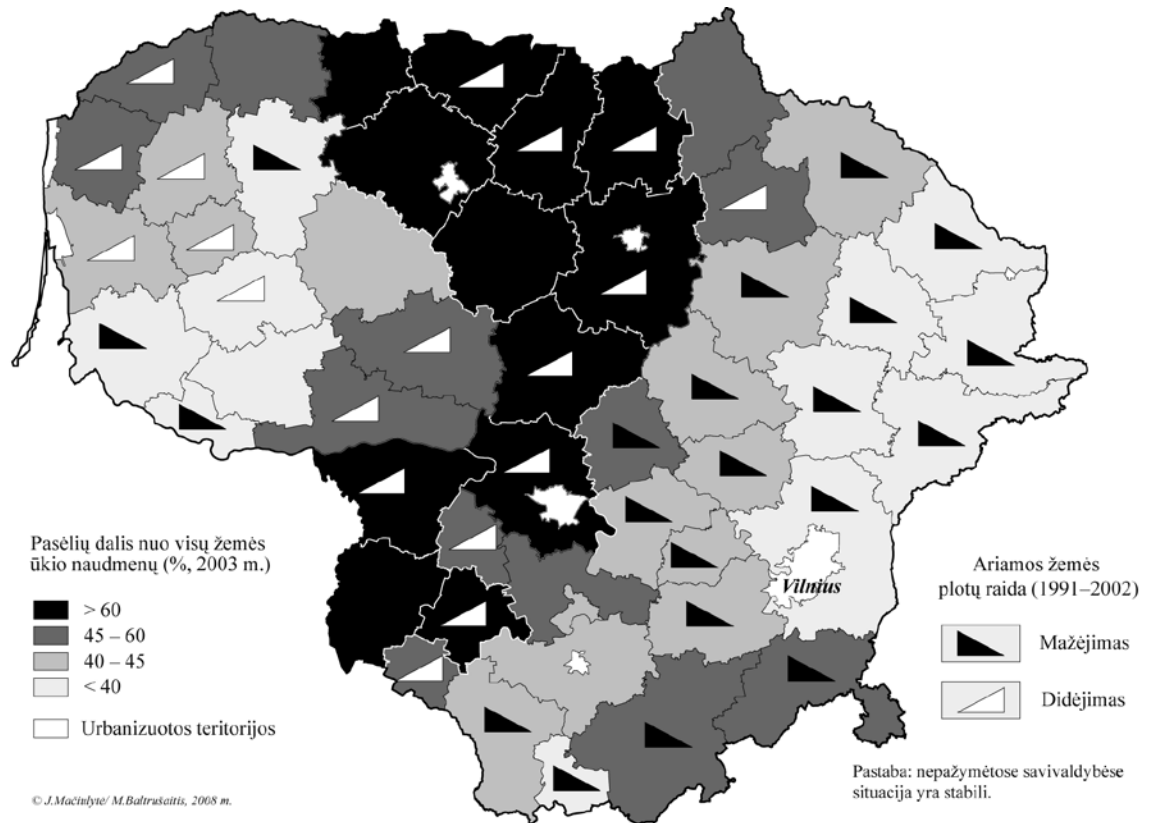
Praėjęs žemės ūkio reformos dešimtmetis leidžia identifikuoti naują žemės ūkio gamybos sistemą, kuri remiasi dvejomis tarpusavyje susijusiomis formomis. Tai yra naujos žemėnaudos sistemos formavimusi, dėl perėjimo iš planinės į rinkos ekonomiką, ir naujų agrarinių struktūrų kūrimusi, dėl kolektyvinių įmonių privatizacijos ir privatinės žemės nuosavybės įtvirtinimo.

Naujos regioninės žemėnaudos formavimasis

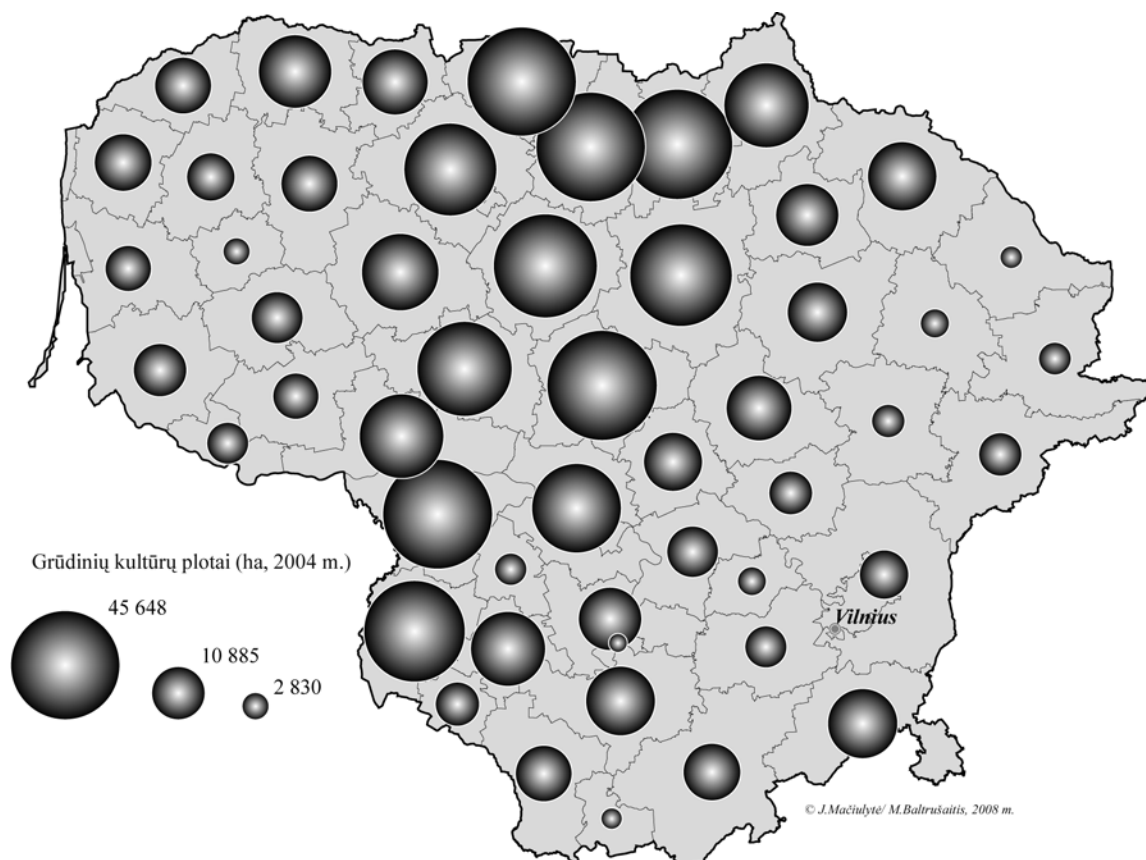
Tarybiniais metais buvo siekiama maksimaliai didinti žemės ūkio plotus, įsisavinti ir mažai žemės ūkio veiklai palankias teritorijas dėl mažo žemės ūkio produktyvumo ir nuolatinės maisto produktų stokos. Atsisakius planinės centralizuotos ekonomikos sistemos ir panaikinus išskirtinę paramą žemės ūkiui, – dideles subsidijas žemės ūkio gamintojams, papildomas išmokas žemės ūkio įmonėms, dirbančioms nepalankiose ūkininkauti žemėse – keitėsi žemėnaudos sistema. Ekonominės sistemos pasikeitimas lėmė žemės ūkio veiklos koncentraciją teritorijose su palankiausiomis socialinėmis ir gamtinėmis sąlygomis. Taip pat formavosi teritorijos, kuriose žemės ūkio gamyba mažėjo. Per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį pasėlių plotai didėjo centriniuose ir šiauriniuose Lietuvos regionuose, išsiskiriančiuose geromis agronominėmis sąlygomis, bei vakariniuose regionuose, kuriuose formuojasi dinamiški šeimyniniai ūkiai. O rytų ir pietų Lietuvos regionuose, kur žemės ūkiui yra nepalankios agronominės sąlygos ir demografinė struktūra, pasėlių plotai mažėjo.

Tarybiniais metais visose šalies agrarinėse teritorijose pasėlių struktūra buvo homogeninė: kolektyviniuose ūkiuose buvo auginamos pašarinės ir grūdinės kultūros, skirtos pieninės galvijininkystės ir kiaulininkystės vystymui. Nuo 1990 metų pasėlių struktūra keičiasi atsižvelgiant į rinkos poreikį, valstybės subsidijas bei ieškant optimaliausių veiklai gamtinių ir socialinių sąlygų. Nors nauja pasėlių struktūra dar nėra galutinai susiformavusi, ryškėja nauji regionai pagal vyraujančių kultūrų sistemą. Šiauriniuose ir pietvakariniuose regionuose formuojasi stambių augalininkystės ūkių sistema: dideliuose šeimyniniuose ūkiuose ir žemės ūkio įmonėse, kurios didžiąją dalį žemės nuomoja, auginamos grūdinės ir techninės kultūros. Privačių įmonių tinklo, teikiančio paslaugas nuo „žemutinės“ (trašų ir fitosanitarinių priemonių platinimas, konsultacinės paslaugos) iki „aukštutinės“ (žemės ūkio produkcijos supirkimas, taikant išankstines sutartis) grandies, susikūrimas skatina ūkių grūdų auginimo specializaciją. Tačiau greta augalininkystės specializacijos ūkių egzistuoja ir smulkūs natūriniai ūkiai, savo poreikiams vystantys gyvulininkystę. Vakariniuose ir rytiniuose regionuose, kur ūkiai yra mažesni ir orientuoti į gyvulininkystę, pasėlių struktūroje dominuoja pašarinės kultūros. Pieno įmonių ir gamintojų kooperatyvų kūrimasis sudaro palankias sąlygas pienininkystės vystymuisi Žemaitijoje.

Vakariniuose šalies regionuose yra didžiausias galvijų skaičius, tenkantis žemės ūkio naudmenų plotui (28 galvijai 100 ha žemės ūkio naudmenų; šalies vidurkis – 21 galvijai 100 ha naudmenų). Kiti šalies regionai išsaugojo tarybinių metų paveldėtą žemėnaudos sistemą, kai pašariniai grūdai yra auginami kartu su pašarinėmis žolinėmis kultūromis.

13 pav. Žemės ūkio naudmenų naudojimo intensyvumas ir dinamika

14 pav. Grūdinių kultūrų plotai 2004 metais

Agrarinių struktūrų teritoriniai skirtumai

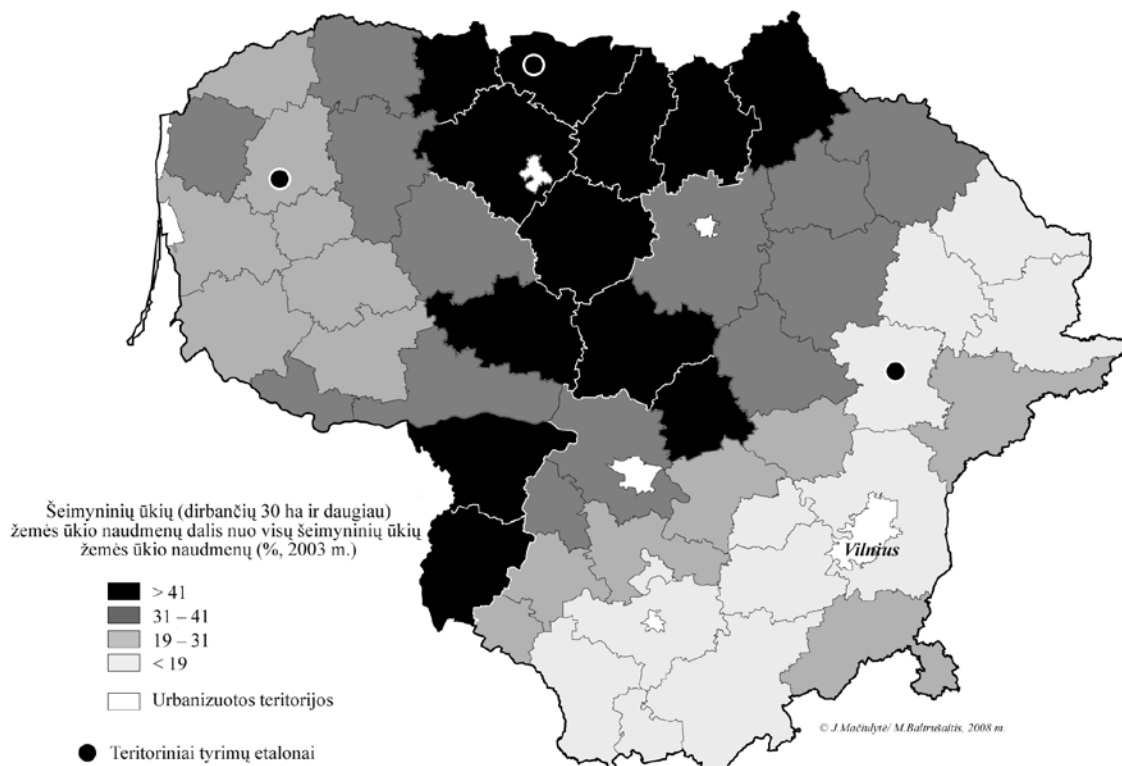
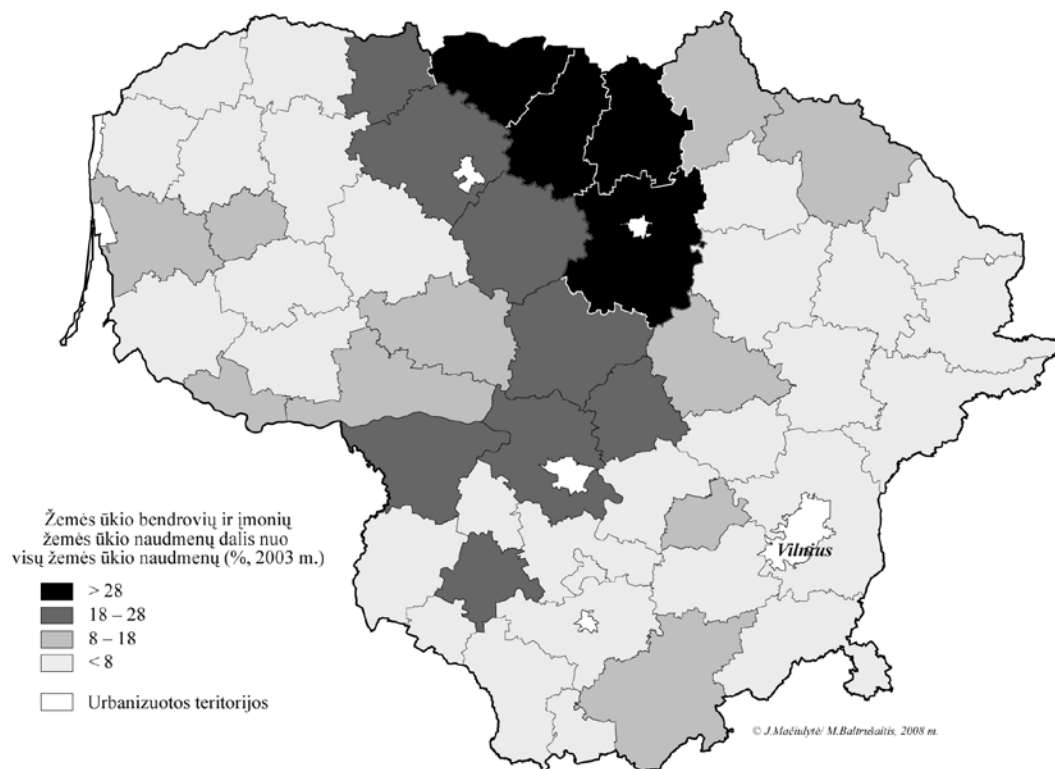
Kolektyvinio modelio kaitą rodo naujų agrarinių struktūrų teritorinė įvairovė. Statistikos departamento ir anketinės apklausos¹ duomenų analizės duomenimis galima išskirti naujas agrarines struktūras ir išanalizuoti šeimyninio ūkio teritorinius skirtumus. Šiauriniuose regionuose (Šiaulių ir Panevėžio apskritys bei Skaistgirio teritorinis tyrimų etalonas) ir centriniuose regionuose (Kauno aps.) formuojasi *latifundium* tipo agrarinė struktūra. Šiai struktūrai yra būdingas didelis skaičius mažų ūkių, kurių dauguma susikūrė ant valstybės suteiktos trijų hektarų žemės, ir mažas skaičius didelių šeimyninių ūkių bei žemės ūkio įmonių (žemės ūkio bendrovių, personalinių įmonių, UAB). Šeimyninių ūkių apklausos rezultatai patvirtina agrarinį dualizmą. Skaistgirio tyrimų etalone šeimyniniam žemės ūkio modeliui yra būdingas didelis skaičius smulkių ūkių, dirbančių mažiau kaip 15 ha žemės (52% apklaustų ūkių), ir mažas skaičius didelių ūkių, dirbančių daugiau kaip 30 ha žemės (35% apklaustų ūkių). Tarp stambių ūkių net ketvirtadalis dirba daugiau kaip 100 ha žemės.

Žemaitijoje (Telšių, Tauragės apskritys ir Plungės bei Rietavo apklausos terit. etalonai) ir pietvakarių Lietuvoje (Marijampolės aps.) perėjimas iš kolektyvinio į šeimyninį ūkio modelį buvo spartesnis negu kituose regionuose bei apibūdinamas aktyvesniu vidutinio ir stambaus

¹ Anketinė apklausa daryta 1997 ir 2002 metais trijuose teritoriniuose etalonuose, kurie skiriasi žemės ūkio ir kaimo visuomenės istoriniu vystymusi. Tai Skaistgirio teritorinis tyrimų etalonas, apimantis buvusio „Pergalės“ kolūkio teritoriją Joniškio raj. savivaldybėje, Suginčių ir Čivylių tyrimų etalonas, apimantys buvusių kolūkių teritorijas Molėtų raj. savivaldybėje, bei Plungės raj. savivaldybė ir Rietavo savivaldybė, kur buvo apklausti ūkininkai, susijungę į žemės ūkio technikos ir pieno kooperatyvus.

šeimyninio ūkio formavimusi. Statistikos departamento duomenimis, Telšių apskrityje vidutiniai ūkiai (nuo 15 iki 30 ha) dirba 5,3% žemės ūkio paskirties žemės, Marijampolės apskrityje – 9,7%, šalies vidurkis yra 4,3% (Pirmieji..., 2003). Minėtuose regionuose taip pat yra daugiau ir didelių šeimyninių ūkių (ūkių, dirbančių daugiau kaip 30 ha žemės). Pavyzdžiui, Plungės ir Rietavo tyrimų etalonuose vidutiniai ir dideli šeimyniniai ūkiai sudaro 82% visų teritorijoje apklaustų ūkių. Tačiau stambūs ūkiai yra mažesni, lyginant su šiaurės Lietuvos ūkiais: trys ketvirtadaliai didelių ūkių dirba mažiau kaip 50 ha žemės, o šiaurės Lietuvoje tokie ūkiai sudaro 42% visų tirtųjų stambiųjų regiono ūkių. Vidutinio ir stambaus šeimyninio ūkio atsikūrimą lėmė senos ir gilios laisvojo ūkininkavimo tradicijos, kurios Žemaitijoje formavosi dar nuo Viduramžių, o Suvalkijoje – nuo XIX amžiaus. Taip pat minėtų regionų valstietija mažiau nukentėjo nuo deportacijų nei šiauriniai regionai, ir šis faktorius suvaidino teigiamą vaidmenį atsikuriant šeimyniniam prekiniam ūkiui (Mačiulytė, 2001).

Rytiniuose (Vilniaus, Utenos apskritys ir Suginčių bei Čivylių lokaliniai terit. tyrimų etalonai), pietiniuose (Alytaus aps.) ir pajūrio (Klaipėdos aps.) regionuose kolektyvines žemės ūkio įmones pakeitė smulkūs šeimyniniai ūkiai (mažesni kaip 15 ha). Minėtuose teritorijose galima išskirti dvi zonas, atsižvelgiant į smulkių ūkių dalį agrarinėje struktūroje. Mažajoje Lietuvoje ir pietrytiniame šalies regione, kuris tarpukario metais priklausė Lenkijai, smulkių ūkių dalis agrarinėje struktūroje yra didesnė negu kituose minėtuose regionuose. Tokią agrarinę struktūrą lėmė „senųjų“ žemės savininkų, pasitraukusių iš Lietuvos po Antrojo pasaulinio karo, nebuvimas ir privačios žemės nuosavybės suteikimas tarybiniais metais atvykusiems žemdirbiams pagalbinių ūkių pagrindu. O Utenos apskrityje (Suginčių ir Čivylių tyrimų etalonai), greta smulkių ūkių, vystosi ir vidutiniai ūkiai. Anketinės apklausos rezultatai rodo, kad smulkūs ūkiai sudaro 66%, o vidutiniai – 28% visų tirtos teritorijos ūkių. Šis tyrimų etalonas taip pat išsiskiria ūkių plotų stabilumu: kas antras tirtasis ūkis nepadidino ūkio ploto nuo įsikūrimo pradžios. Taip pat čia yra didžiausias skaičius ūkių, kurie sumažino ūkio plotą. Bendrai minėtuose regionuose žemės ūkio reikšmė mažėja, tačiau ekonominės veiklos diversifikacija kaimiškose teritorijose lėta.

15 pav. Žemės ūkio bendrovės bei įmonės ir dideli šeimyniniai ūkiai 2003 metais

Kaimo gyventojų teritorinė sistema

Demografinių duomenų analizė atskleidė teritorinės kaimo gyventojų sistemos atsparumą ekonominiams ir socialiniams pokyčiams. Per pirmą reformos dešimtmetį gyventojų tankumas ir kaimo vietovių sistema keitėsi labai nežymiai. Teritorinis institucinis tinklas kaimiškiose teritorijose nebuvo reformuotas. Skirtingai nuo kitų Vidurio Europos pokomunistinių valstybių, Lietuva neįteisino teritorinių savivaldos institucijų vietiniu (lokaliuoju) lygmeniu, todėl ir nesukūrė demokratinio valdymo institucijų, skatinančių ekonominę ir socialinę vystymąsi kaimuose ir nedideliuose miesteliuose. Nors dar išliko iš tarybinių metų paveldėta kaimo gyventojų teritorinė sistema, nauji demografiniai procesai, sukelti perėjimo prie rinkos ekonomikos, ateityje turėtų keisti kaimo gyventojų teritorinį paplitimą.

Kaimo teritorijų demografinis vystymasis

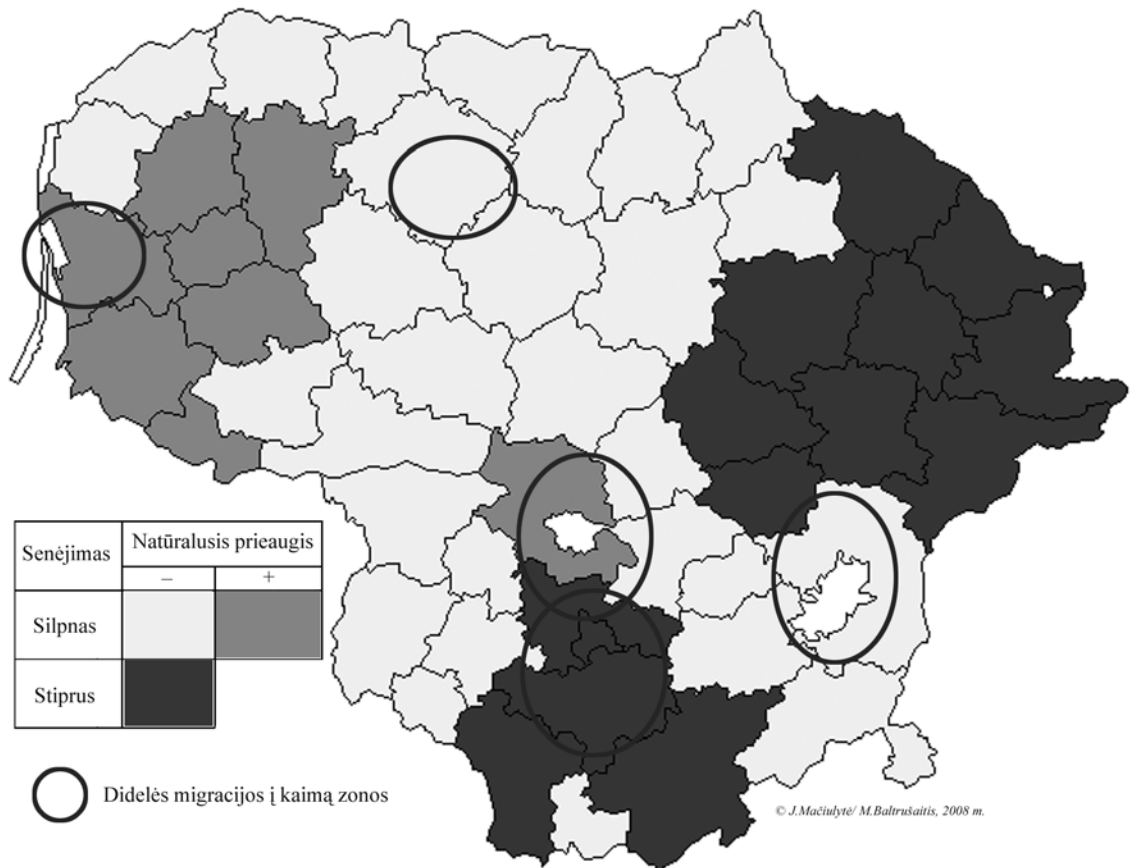
Nauja socioekonominė aplinka atgaivino demografinius procesus, kurie tarybiniais metais buvo stabdomi taikant įvairias priemones. Nuo XX amžiaus septinto dešimtmečio valstybės vykdyta kaimo politika buvo siekiama sustabdyti gyventojų migraciją iš kaimo į miestą gerinant kaimo gyventojų gyvenimo sąlygas. Dėl „kaimo priartinimo prie miesto“ politikos pavyko sumažinti kaimo gyventojų migraciją ir išlaikyti santykinai didelį gyventojų skaičių kaimiškiose teritorijose. Atkūrus nepriklausomybę didelis dirbančiųjų žemės ūkyje skaičius buvo kliūtis vykdyti radikalią agrarinę reformą. Nuo 1990 metų kaimo gyventojų skaičius mažėja, tačiau lėtai. Pavyzdžiui, per pirmą nepriklausomybės dešimtmetį kaimo gyventojų skaičius sumažėjo tik 2700 gyventojų, nors natūralusis gyventojų prieaugis buvo aiškiai neigiamas – 38 779 gyventojai. Tokį lėtą kaimo gyventojų skaičiaus sumažėjimą lėmė pasikeitę migracijos srautai. Bedarbystė miestuose ir žemės restitucija lėmė naujų gyventojų įsikūrimą kaimiškiose teritorijose. Išlikusi didelė kaimo gyventojų dalis, kurių didžioji dauguma yra dirbantieji žemės ūkyje, rodo žemą žemės ūkio produktyvumą ir agrarinės reformos ekonominį neefektyvumą (2005 m. 14% šalies gyventojų dirbančių žemės ūkyje sukūrė tik 5,6% bendrosios pridėtinės vertės) (Lietuvos..., 2004). Kaimo gyventojų amžiaus struktūra – kita tarybiniais metais vykdytos kaimo politikos pasekmė. Tarybiniais metais didžiąją dalį migrantų į miestus sudarė jauna ir kvalifikuota darbo jėga. Šiuo metu Lietuvos kaimas išsiskiria dideliu skaičiumi senyvo amžiaus žmonių: vienas žmogus iš keturių yra pensininkas.

Statistinių duomenų analizė savivaldybių lygmeniu išryškino tris analizuotų demografinių tendencijų regionus.

Skirtingai nuo kitų kaimiškų teritorijų, Žemaitija išsiskiria didesne dalimi darbingo amžiaus gyventojų ir teigiamu natūraliuoju saldu per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį. Tokia demografinė struktūra skatina dinamiškų prekinų ūkių kūrimąsi regione.

1991–2001 metais beveik visose kaimiškiose teritorijose buvo teigiamas migracijos saldas. Tačiau ypač stiprus „gyventojų sugrįžimo į kaimą“ procesas išryškėjo kaimiškiose teritorijose, esančiose prie didžiųjų miestų. Į tokių savivaldybių - „priėmėjų“ kaimiškąsias teritorijas gyventojų atvyko tris kartus daugiau negu šalies vidurkis ir jose, nepaisant neigiamo natūraliojo gyventojų saldo, gyventojų skaičius augo. Minėta tendencija nėra tik reurbanizacijos proceso išdava. Dėl žemės nuosavybės atkūrimo dalis buvusių miesto gyventojų į kaimą sugrįžo didėjant bedarbystei ir pasirinko ūkininkavimą kaip vienintelį pragyvenimo šaltinį.

Rytų ir pietų regionai išsiskiria demografiniu nuosmukiu. Kaimiškiose teritorijose gyvena didelė dalis senyvo amžiaus gyventojų (kas trečias gyventojas yra pensinio amžiaus), mažėja gyventojų skaičius, mažas gyventojų tankumas. Netaikant išskirtinių priemonių minėtose regionuose gali prasidėti teritorijų tuštėjimo procesas.

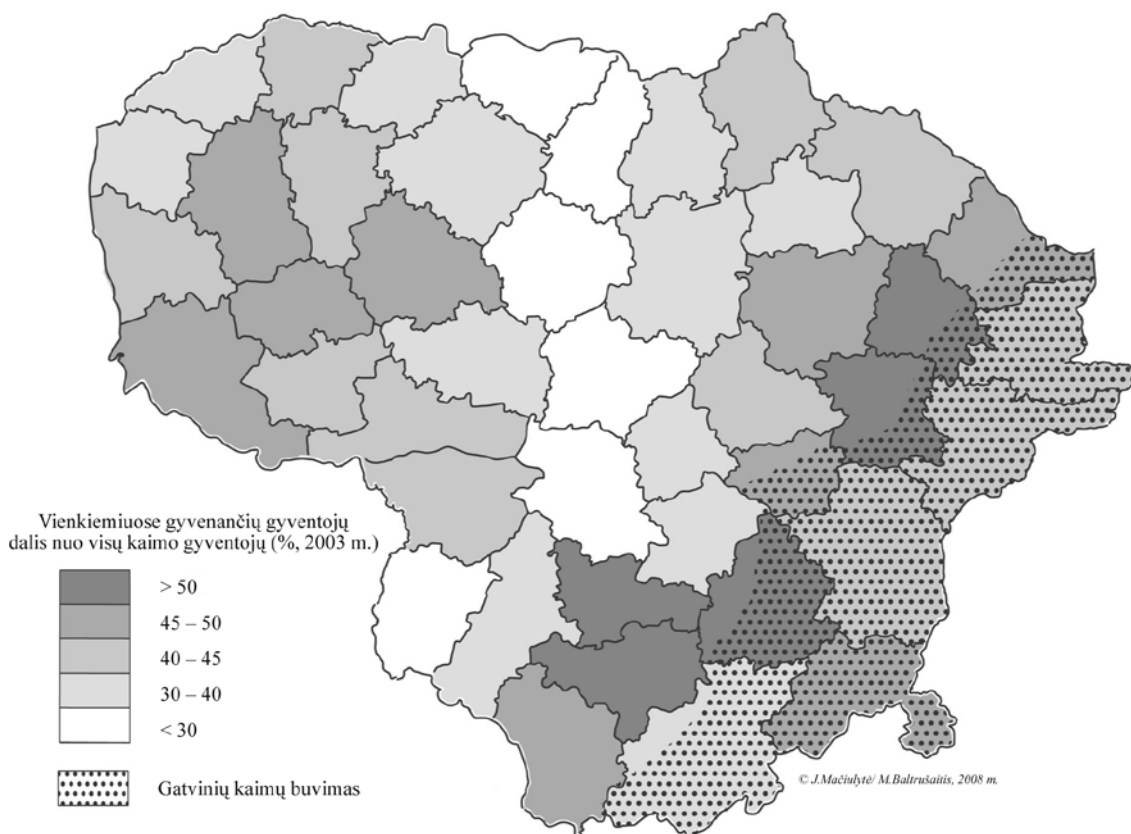
16 pav. Kaimiškų teritorijų demografinis vystymasis per pirmą nepriklausomybės dešimtmetį

Apgyvandinimo sistemos kaita

Dekolektyvizacijos išvakarėse Lietuvos kaimo apgyvendinimo sistema paveldėjo ankstesnių agrarinių reformų teritorinius elementus. Rytiniai Lietuvos regionai, tarpukario metais priklausę Lenkijai, išsaugojo valakų reformos metu sukurtus gatvinius kaimus. Minėtuose regionuose išlikusi trilaukė žemės dirbimo sistema yra kliūtis individualiam ūkininkavimui ir todėl yra būtini žemėtvarkos darbai, kad pritaikytų teritoriją naujoms ūkininkavimo formoms. Iš tarpukario agrarinės reformos išliko vienkiaminė apgyvendinimo sistema. Daugiausiai vienkiamių išlikę mažai žemės ūkiui palankiose ežeringose bei kalvotose teritorijose rytų ir vakarų Lietuvoje. Čia maždaug pusė kaimo gyventojų gyvena viensėdžiuose. (Aleksavičius, Skuodžiūnas, 1996) Tarybiniais metais sukurtos centrinės gyvenvietės atitiko kolektyvinio žemės ūkio modelio funkcionavimo principus (žemės ir kitų gamybos priemonių suvisuomeninimas, kolektyvinis darbas stambiuose ūkiuose).

Naujų agrarinių struktūrų adaptacija teritorijoje priklauso nuo jų darbo ir gamybos pobūdžio. Dideliems šiaurės ir vidurio Lietuvos ūkiams, naudojantiems samdomąjį darbą ir orientuotiems į grūdinių kultūrų auginimą, iš tarybinių metų paveldėta grupinė apgyvendinimo sistema nėra kliūtis jų funkcionavimui. O vakarinių ir rytinių regionų ūkiams, kurie vysto gyvulininkystę, grupinė apgyvendinimo sistema yra kliūtis ūkių vystymuisi. Tokių ūkių modernizaciją stabdo toli nuo gyvenamosios vietos esančios ganyklos, vietos trūkumas gamybinių pastatų plėtrai, didelės laiko sąnaudos. Stiprėjant šeimyniniams ūkiams, minėtuose regionuose vyksta vienkiaminės sistemos atkūrimas. Tarpukario vienkiamių atnaujinimas ir naujų statyba yra pirmi naujojo žemės ūkio modelio ilgalaikiai materialūs ženklai teritorijoje. Po socioekonominių

reformų dešimtmečio prasideda antrasis kaimiškujų teritorijų kaitos etapas, kuriam būdinga agrarinio kraštovaizdžio kitimas.

17 pav. Kaimo apgyvendinimo sistemos dispersiškumo lygis 2000 metais

Agrarinių transformacijų socialinės išdavos

Tarybiniais metais per žemės ūkio įmones buvo organizuodavo kaimo žmonių socialinį ir kultūrinį gyvenimą. Vykstant privatizacijai, žemės ūkio įmonės praranda dalį socialinių kultūrinių objektų, kurie perduodami savivaldybėms. Dėl savivaldybių finansinių sunkumų vertingiausi sociokultūriniai objektai buvo leisti privatizuoti, vėliau pakeičiant jų paskirtį.

Stipriai sumažėjo kultūros, švietimo, buitinio gyventojų aptarnavimo objektų ir jų darbuotojų skaičius dėl privatizacijos, savivaldybių lėšų stokos bei smarkiai nukritusių kaimo žmonių pajamų. Jei 1991 metais socialinės infrastruktūros objektuose dirbo (be mokyklų) 30 282 darbuotojai, 1998 metais juose dirba tik 17 600 darbuotojai. Bendrai kaimo žmonės gauna tik 58% tarybiniais metais gautų socialinių kultūrinių paslaugų. Kadangi daugiausia privatizuota buitinio aptarnavimo objektų didelė dalis kaimiškų teritorijų liko be buitinio aptarnavimo paslaugų, pirčių ir valgyklų. Labai pasunkėjo pasiekiamumas socialinės bei kultūrinės infrastruktūros objektų miestuose dėl sumažėjusio viešojo transporto priemonių skaičiaus į kaimo vietas. Priešingai, mažmeninės prekybos ir visuomeninio maitinimo srityse yra teigiamų poslinkių privačios iniciatyvos dėka.

Didelių pakitimų patyrė ikimokyklinis vaikų ugdymas ir švietimas. Kaimo jaunimas gauna žemesnio lygio pasiruošimą negu miesto vaikai. Dėl sumažėjusio moterų užimtumo ir kaimo šeimų pajamų mažėjimo daugelis kaimo vaikų nelanko ikimokyklinio ugdymo įstaigų. Per 1990-1997 metais kaime ikimokyklinių įstaigų sumažėjo beveik keturis kartus, tai yra nuo 868 iki 233, o vaikų jose nuo 26 000 iki 10 000. Neigiamos pertvarkos išdavos neturėjo įtakos pradinių ir

vidurinių mokyklų skaičiaus mažėjimui. Pradinių mokyklų skaičius mažėjo jau nuo septintojo dešimtmečio dėl gyvenviečių stambinimo proceso ir kaimo senėjimo. Tačiau kaimo jaunimo žinių lygis ir pasiruošimas atsilieka nuo jų bendraamžių mieste. Kaimo mokyklos yra prasčiau aprūpintos mokymo įranga, o daugelis kaimo vaikų dėl sunkios šeimų materialinės padėties negali įsigyti net būtiniausių vadovėlių. Aukštasis mokslas tapo sunkiai prieinamas kaimo jaunimui dėl prastesnio paruošimo, lyginant su miesto jaunimu, ir sunkios materialinės tėvų padėties.

Po nepriklausomybės atkūrimo smarkiai sumažėjo kultūros įstaigų skaičius ir jų lankomumas, ypač kaime. Nuo 1990 iki 1997 metų bibliotekų skaičius kaime sumažėjo nuo 1439 iki 1230, kultūros centrų - nuo 1045 iki 849, kino salių - nuo 881 iki 53. Dėl pasikeitusio darbo pobūdžio, didesnio užimtumo asmeniniame ūkyje, kaimo žmonės gali skirti mažiau laiko dvasinių poreikių tenkinimui. Kaimo bibliotekų skaitytojų skaičius sumažėjo keturis kartus, o apsilankymų kine - nuo 7 milijonų iki 54 tūkstančių. Tarybiniais metais didelė dalis laisvalaikio ir kultūrinio gyvenimo buvo organizuojama ir finansuojama kolūkių ir tarybinių ūkių. Pastarosioms likvidavusis didelėje dalyje kaimiškų teritorijų išnyko kultūrinis bendruomeninis gyvenimas. Tačiau susikaupusios problemos sukėlė visuomenės judėjimą „iš apačios“, kuris formalizavosi kuriant vietines bendruomenes. Šiuo metu teritorinė partnerystė vyksta per vietines bendruomenes, ypač kaimiškose teritorijose, kur 2008 metais veikė 1200 kaimo bendruomenių. Bendruomenės buvo įkurtos naujo kaimo elito iniciatyva, tai yra kaimo mokytojų, kultūros namų darbuotojų, o dažnai ir seniūnų. Šiuo metu bendruomenės yra neformalios teritorinės institucijos, kurios jungia vietinę bendruomenę ir atlieka nemažai kultūrinių bei socialinių funkcijų. Tačiau savų finansinių resursų, patirties ir laiko trūkumas joms yra kliūtis plėsti veiklos spektrą bei dalyvauti įvairiuose projektuose, kurie leistų spręsti vietinės bendruomenės problemas.

Ekonominiai ir socialiniai pertvarkymai sukėlė žymų kaimo gyventojų pragyvenimo lygio nuosmukį. Tarybiniais metais kolektyvinis žemės ūkio modelis garantavo darbą ir santykinai aukštą pragyvenimo lygį žemdirbiams. Iki dekoloktyvizacijos kaimo gyventojų pajamos prilygo miesto darbuotojų pajamoms. Pagalbiniai sodybiniai sklypai suteikdavo net iki trečdaliao papildomų pajamų kaimo gyventojams. Žlugus tarybinei ekonomikos sistemai kaimo gyventojai greičiau ir skaudžiau patyrė pereinamojo laikotarpio neigiamas išdavas, pasireiškusias dideliu pragyvenimo lygio kritimu, bedarbyste ir socialine diferenciacija. Jau pirmaisiais metais po privatizacijos dėl gamybos apimčių sumažėjimo, būtinybės optimizuoti gamybą ir sumažinti savikainą, daugelis žemės ūkio bendrovių sumažino darbuotojų skaičių. Tačiau didžiausia darbo praradimo banga kaime buvo susijusi su masiniais bendrovių bankrotais. Didelė dalis bendrovių nebuvo restruktūrizuotos į kitas ūkininkavimo formas, bet galutinai nutraukė savo funkcionavimą. Mažėjant dirbančiųjų žemės ūkio įmonėse skaičiui, bendras dirbančiųjų skaičius žemės ūkyje mažėjo lėtai. 2006 metais žemės ūkyje dar dirbo 12% aktyvių šalies gyventojų, nors žemės ūkis sukūrė tik 7 % BVP. Praradę darbą buvusių kolektyvinių įmonių darbuotojai liko žemės ūkyje, sukurdami individualius ūkius ant susigrąžintos žemės arba ūkininkaudami valstybės suteiktuose asmeniniuose ūkiuose. Kaimo gyventojų pajamos sudaro tik 65% didžiųjų miestų gyventojų pajamų, o net trečdalis kaimo gyventojų gyvena skurde. Didelė dalis kaimo šeimų gyvena iš pašalpų ir pensijų, kurios sudaro 27% bendrų piniginių kaimo gyventojų pajamų. Mažiausias pajamas turi kolektyvinėse įmonėse darbo netekę darbuotojai, gyvenantys tik iš asmeninio ūkio. Be to, žemės restitucija ir ekonominės reformos, skatinusios individualią žemės ūkio veiklą, sukūrė didelę socialinę diferenciaciją kaime. Greta skurdžiausio kaimo sluoksnio, asmeninio ūkio naudotojų, praradusių darbą kolektyvinėse žemės ūkio įmonėse, formuojasi pasiturinčių ūkininkų sluoksnis.

Lietuvai įstojus į ES, šalis gauna finansinę paramą ekonominės veiklos įvairinimui, infrastruktūros plėtrai kaimiškose teritorijose. Tačiau naujos įmonės kuriasi lėtai ir emigracija į užsienį yra pagrindinė priemonė sprendžianti jaunų kaimo žmonių užimtumo problemą Lietuvoje.

ŠALTINIAI

- Agriculture** : nouveaux défis (2007), Paris.
- Aleknavičius P.** (sudarytojas) (1996). Žemės reformos sudarytojai, vykdytojai ir kritikai, Vilnius.
- Aleknavičius P., Skuodžiūnas V.** (1996). Žemės tvarkymo darbai Lietuvoje, Kaunas.
- Aleksa J.** (1932). Ūkininko ūkis ir ūkininkas XX amžiaus viduryje, Kaunas.
- Barral P.** (1978). Les sociétés rurales du XX, Paris.
- Bourgeois L.** (1993). Politiques agricoles, Paris.
- Brunet P., Charvet J.-P.** (1992). L'Europe agricole et ses régions, Paris.
- Chaléard J.-L., Charvet J.-P.** (2004). Géographie agricole et rurale, Paris.
- Charvet J.-P.** (1993). La France agricole en état de choc, Paris.
- Charvet J.-P.** (2007). L'agriculture mondialisée, Paris.
- Décollectivisations** agraires en Europe centrale et orientale. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, Volume 26. 1995.
- Diry J.-P.** (1999). Les espaces ruraux, Paris.
- Diry J.-P.** (2000). Campagnes d'Europe. Des espaces en mutation, Paris.
- Gregorauskas M.** (1960). Tarybų Lietuvos žemės ūkis 1940-1960, Vilnius.
- Informacija** apie piniginę nelygybę ir nepiniginius skurdo rodiklius (2007), Vilnius (statistinių duomenų rinkinys).
- Jollivet M., Eizner N.** (1996). L'Europe et ses campagnes, Paris.
- Kaimo** socialinė raida (1998), Vilnius (statistinių duomenų rinkinys).
- Lebeau R.** (1991). Les grandes types de structures agraires dans le monde, Paris.
- Lietuvos žemės ūkis 2003** (2004), Vilnius.
- Lietuvos žemės ūkis 2004** (2005), Vilnius.
- Limouzin P.** (1996). Les agricultures de l'Union européenne, Paris.
- Loyat J., Petit Y.** (2002). La politique agricole commune (PAC) : un enjeu de société, Paris.
- Maurel M.-C.** (1994). La transition post-collectiviste: mutations agraires en Europe centrale, Paris.
- Maurel M.-C., Laquement G.** (sudarytojai) (2007). Agriculture et ruralité en Europe Centrale, Paris.
- Mačiulytė J.** (2001). Les mutations agraires dans l'espace lituanien, Montpellier.
- Mačiulytė J.** (2006). Kaimiškų teritorijų transformacija po nepriklausomybės atkūrimo, *Annales Geographicae*, XXXIX, T. 2, 5-14.
- Musteikis A.** (1948). Lietuvos žemės ūkis ir statistika, Dillingenas.
- Pirmieji** Lietuvos Respublikos žemės ūkio 2003 visuotinio surašymo rezultatai (2003), Vilnius (statistinių duomenų rinkinys).
- Povilaitis B.** (1988). Lietuvos žemės ūkis 1918-1940: jo raida ir pažanga, Torontas.
- Sivignon M.** (1993). La diffusion des modèles agricoles : essai d'interprétation des agricultures de l'est et du sud de l'Europe, *Revue géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, 63 (2), 133-154.
- Teulon F.** (1991). La politique agricole commune, Paris.
- Vaskela G.** (1998). Žemės reforma Lietuvoje 1919-1940, Vilnius.
- Visuotinio** 2003 m. žemės ūkio surašymo rezultatai (2003), Vilnius (statistinių duomenų rinkinys).
- Tamošiūnas J.** (1974). Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos, Vilnius.

LENTELĖS

- 1 lentelė. Derliai Vakarų Europos šalyse 1950 metais.
- 2 lentelė. Žemės ūkio produkcijos gamybos vystymasis 1955-1990 metais.
- 3 lentelė. Ūkių skaičiaus raida Vakarų Europoje (tūkstančiais).
- 4 lentelė. Prancūzijos ūkių raida.
- 5 lentelė. Agrarinės struktūros tarybiniais metais Vidurio Europoje.
- 6 lentelė. Bendrosios žemės ūkio produkcijos apimtys pokyčiai Vidurio Europoje.
- 7 lentelė. Ūkių pasiskirstymas pagal žemės ūkio naudmenų plotus Vidurio Europoje.
- 8 lentelė. Pokolektyvinės struktūrinės transformacijos raida.
- 9 lentelė. Ūkių skaičius ir dydis Vengrijoje 2000 metais
- 10 lentelė. Gyventojų, gyvenančių ūkyje, pajamų struktūros vystymasis Lenkijoje.
- 11 lentelė. Žemės suteikimas savanoriams 1920-1937.
- 12 lentelė. Lietuvos ūkiai 1930 metais.
- 13 lentelė. Žemės ūkio produkcijos gamyba Lietuvoje (1989-2001).
- 14 lentelė. Žemės privatizacijos juridinės bazės vystymasis.
- 15 lentelė. Agrarinių struktūrų transformacija Lietuvoje (1989-2003).
- 16 lentelė. Turto pasiskirstymas buvusioje Suginčių žemės ūkio bendrovėje 1997 metais.
- 17 lentelė. Šeimyninių ūkių pasiskirstymas pagal ŽŪN plotus 2003.

PAVEIKSLAI

- 1 pav. Europos kaimo visuomenės 1900 metais.
- 2 pav. Ūkių dydžiai 2005 metais.
- 3 pav. Šiaurės Europos žemės ūkio sistemos ir agrariniai regionai.
- 4 pav. Pietų Europos žemės ūkio sistemos ir agrariniai regionai.
- 5 pav. Prekiniai ūkiai Lenkijoje 2003 metais.
- 6 pav. Ūkininkų deportacijos 1948-1949 metais.
- 7 pav. Žemės naudojimo intensyvumas 1988 metais.
- 8 pav. Gyvulininkystės intensyvumas 1988 metais.
- 9 pav. Darbo jėga kolūkiuose 1988 metais.
- 10 pav. Darbo jėga tarybiniuose ūkiuose 1988 metais.
- 11 pav. Kolūkių materialinė bazė 1988 metais.
- 12 pav. Tarybinių ūkių materialinė bazė 1988 metais.
- 13 pav. Žemės ūkio naudmenų naudojimo intensyvumas ir dinamika.
- 14 pav. Grūdinių kultūrų plotai 2004 metais.
- 15 pav. Žemės ūkio bendrovės bei įmonės ir dideli šeimyniniai ūkiai 2003 metais.
- 16 pav. Kaimiškų teritorijų demografinis vystymasis per pirmą nepriklausomybės dešimtmetį.
- 17 pav. Kaimo apgyvendinimo sistemos dispersiškumo lygis 2000 metais.